

Zaterdag 14 mei.

De eerste dag van de reis in Noord Italië wordt gekenmerkt door:

- een zoekgeraakte koffer
- busje komt zo
- tiramisu

Om 12.00 uur landen we in Milaan. Carla's koffer blijkt nog in Amsterdam te staan, maar zal die dag worden nagezonden. Was dat vorig jaar niet ook het geval met dezelfde koffer?

Dan wachten we.....wachten we.....op de bus, die ons naar Pavia zal brengen. Cor vertelt ons in de bus de geschiedenis van Milaan.

In de 2e eeuw v. Chr. werden na de inval van Hannibal Romeinse kolonies gesticht door militairen en werklozen. Julius Caesar stichtte de stad, die Mediolanum heette, omdat het een goede uitvalbasis was tegen indringers.

In 285 n.Chr. splitste keizer Diocletianus het rijk in tweeën en wordt Milaan hoofdstad van het West-Romeinse Rijk. Er waren toen al veel christenen, de status van Jezus was groeiende. In 340 wordt Ambrosius geboren en in 373 tot gouverneur benoemd met als standplaats Milaan. Al snel was hij zeer geliefd. Toen de katholieken en de Arianen verward waren in een twist om de bisschopszetel werd Ambrosius geraadpleegd en bij acclamatie benoemd tot bisschop, terwijl hij niet eens gedoopt was. Hij werd snel gedoopt en tot bisschop gewijd. Ambrosius stelde dat het christelijk geloof inhield dat de mens zelf verantwoordelijk was voor zijn daden. Deze stelling sloeg aan. Ambrosius werd een autoriteit!

Toen keizer Theodosius I in Thessaloniki 6000 man na een opstand in de arena had laten doden, mocht Theodosius de kerk niet betreden voordat hij boete had gedaan.

In 774 valt Karel de Grote Italië binnen. De paus had hem om hulp gevraagd en kroonde Karel in 800 tot keizer. In de twaalfde eeuw raakt het volk verdeeld in Welfen (pauselijk gezind) en Ghibellijnen (keizerlijkgezind). In 1300 komen de Visconti's aan de macht als plaatsvervanger van de keizer. In 1350 wordt Gian Galeazzo II Visconti toegestaan de titel van hertog te voeren.

De bus brengt ons naar de Albergo Ristorante Milano. Hier krijgen we een uitgebreide Italiaanse maaltijd met als toetje een overheerlijke tiramisu!

Hierna lopen wij naar de Certosa di Pavia. Dit prachtige kartuizer klooster behoort tot de belangrijkste scheppingen van de renaissance in Lombardije. Het werd in 1396 gesticht door Gian Galeazzo II Visconti die de kerk voorbestemde tot mausoleum voor de Milanese heersersfamilie. We lopen door een met bomen omzoomde laan en gaan door

een beschilderde toegangspoort. Nu staan we in een grote ommuurde ruimte. En daar ligt

dan voor ons de prachtige kerk. De gevel is in 1473 a.h.w. voor de kerk geplakt. Vooral het onderste gedeelte is rijk bewerkt. Tegen de sokkel vallen de medaillons op, die de vorm hebben van honderd maal vergrote Romeinse munten met portretten van koningen, keizers, profielen van kerkheiligen en beroemdheden uit de klassieke oudheid. Cor wijst ons op het gebouw rechts van ons op dit grote

binnenplein: het zomerpaleis (Palazzo Ducale). Er werden hier ook belangrijke gasten ontvangen, want het hele complex had een religieuze en een representatieve functie.

We gaan de kerk binnen. Het interieur is majestueus. De kerk staat op het grondplan van een Latijns kruis. De ruimte is verdeeld in drie beuken, waarvan die aan de zijkanten worden geflankeerd door kapellen. Een ijzeren hekwerk sluit het schip aan het einde af. Daarachter ligt het koor.

In de tweede kapel links zijn een veelluik van Perugino en de "kerkvaders" van Ambrogio Bergognone te zien. Ook in de andere kapellen zijn schilderijen van Bergognone te zien o.a. in de zesde kapel diens afbeelding van de heilige Ambrosius omringd door andere heiligen.

In het transept bekijken we de liggende beelden van Ludovico il Moro (Sforza), zevende duca di Milano en zijn vrouw Beatrice d' Este. Dit Milanese vorstenpaar droeg de renaissancekunst een warm hart toe. Het monument is van de hand van Gian Cristoforo Solari, gemaakt voor hun nooit afgemaakte grafmonument. Beatrice ligt er met haar plateauzolen als een jong meisje van 21 jaar (stierf in 1497 in het kraambed) bij. Il duca mist een vinger (kanker van het marmer vertelt de gids).

Op het apsis fresco, ook van Bergognone, is de kroning van Maria in gezelschap van Ludovico il Moro en zijn vader Francesco Sforza afgebeeld. De fresco's, die de wanden van het koor sieren zijn van Daniele Crespi.

Maar het meest opvallende in deze ruimte zijn wel de met prachtig houtsnij- en inlegwerk versierde koorbanken. Het was driemaal per dag twee uur bidden in alle stilte. Onze gids met kepi, uit Eritrea spreekt ons toe : Salute e benedizione per tutti pelegriani. We bidden samen met hem en de Italiaanse toeristen het Padre Nostro en vragen om pace in mondo.

Rechts van het transept zien we een grafmonument met sarcofaag van Gian Galeazzo Visconti met zijn eerste vrouw Isabella van Valois (werk uit 1497),

ook beelden die de Roem en de Victorie voorstellen.

Het apsis fresco is weer van Bergognone. Gian Galeazzo biedt hier Maria op zijn knieën een model aan van het klooster en vraagt om salute e maschi.

Op de marmeren vloer zien we : Gra - Ca (Graziarum Carthusia). Deze afkortingen zien we op meerdere plaatsen in het complex.

We lopen naar de refter. Hier wordt een hele wand bedekt door een fresco van het Laatste Avondmaal. Deze cenacolo is zeventig jaar na dat van Leonardo gemaakt, maar is tien keer beter bewaard gebleven merkt Cor op. De gids laat ons een geheime deur naar de ambo (kansel) zien, zo was er geen contact met het gewone volk. Op deze plaats stond de eerste kerk de Santa Maria delle Grazië. Vroeger was de hele wand bedekt met

fresco's. Nu is er nog een klein fresco uit 1430 waarop Maria is afgebeeld. Op het

plafond een fresco van de voedende Maria (Madonna con latte).

De orde van de Kartuizers is een van de strengste van de monnikencongregaties.

De kloosterregels zijn: bidden - werken - studeren - mediteren - stilte. Bidden van 4-6, van 12-2 en van 5-7 uur. Vaak waren het mannen uit rijke families die intraden. In 1947 hebben de Kartuizers het klooster verlaten, de meesten zijn naar Calabrië gegaan. Er wonen nu nog maar zeven monniken cisterciënzers, waaronder onze gids uit Eritrea.

We komen in de Chiostro Piccolo. We bewonderen van hieruit de toren van de kerk, met al zijn terracotta versieringen. Het witte marmer komt van het Lago Maggiore en het terracotta van Cremona. We bekijken hier ook de lavabo met zijn tien kranen en beeldhouwwerk.

Grenzend aan de Chiostro Piccolo ligt de Chiostro Grande. Deze is aan drie zijden omgeven door vierentwintig monnikscellen. Het lijken wel vierentwintig kerkjes. Het grote grasveld, omzoomd met bloeiende rozen werd vroeger voor driekwart in beslag genomen door een boomgaard en bloemen en een kwart door de cimitero. Heel mooi zijn de marmeren pilaartjes met terracotta arcaden met kopjes. Twee cellen zijn te bezichtigen. Naast de deur zit een luikje waar eten door gegeven werd. Het lijken eigenlijk gezellige appartementjes met kamers. Boven werd geslapen. Ook hadden de monniken een eigen tuintje. Je zou het hier bijna vergeten, maar ..... je was volkomen afgesloten van de buitenwereld! We verlaten de hof en Cor bedankt de gids met een gift. Vol van alle indrukken vertrekken we met de bus naar ons hotel in Milaan.

Cor heeft ons een chique restaurant beloofd voor de eerste avond. We nemen de metro naar het Domplein, waar het een drukte van belang is i.v.m. het kampioenschap van A.C. Milan. Via de elegante Galleria Vittorio Emanuele II maken we een wandeling. Cor leidt ons langs het huis van Manzoni, de beroemde schrijver van o.a. het boek "i promessi sposi". Dit boek heeft heel veel bijgedragen aan de ontwikkeling van de moderne Italiaanse taal. Ook lopen we door de via Omenoni. De straat is genoemd naar de reuzen die zich bevinden tegen de gevel van de casa degli Omenoni, het huis van de beeldhouwer Leone Leoni. Het ontwerp van de gevel is van Leoni zelf. De acht geweldenaren torsen a.h.w. het huis.

Vervolgens komen we ook nog op het Piazza della Scala met een monument van Pietro Magni ter ere van Leonardo da Vinci. Leonardo da Vinci staat bovenop de sokkel met rondom vier beelden van zijn favoriete leerlingen: v.l.n.r. Cesare da Sesto, Marco d'Oggioni, (achter) Gio Antonio Boltraffio en Andrea Salaino . Reliëfs tonen de vier disciplines waar Leonardo zich mee bezig hield: de schilder- en beeldhouwkunst, wetenschap en architectuur.

Zoals Cor beloofd heeft: Ristorante L'Assassino is een chique restaurant. We eten er heerlijk, maar de verrassing was toch het dessert: tiramisù! Na deze heerlijke dag vol nieuwe indrukken gaan we lekker slapen.

Els en Ina

Zondag 15 mei.

We beginnen in de **Brera**. Het museum is gevestigd in een oud Jezuïtenklooster. Toen de orde van de Jezuïeten in 1773 door de toenmalige paus werd opgeheven, heeft Maria Theresia van Oostenrijk in het klooster een cultureel Instituut gesticht, dat tot op heden bestaat. Op de binnenplaats staat een kopie van een beeld van Napoleon door Canova. De

goddelijke naakte Napoleon als Mars afgebeeld, met op zijn hand een beeldje van Victoria, was bedoeld om in Parijs bewonderd te worden. Deze hoogmoed werd door de Fransen niet gewaardeerd en de marmeren uitvoering is uiteindelijk in Engeland terecht gekomen.

En dan de schilderijen in de Pinacoteca we noemen er slechts drie.

Mantegna :

De beweging van de gestorven Christus na

de kruisafname 1490, tempera op canvas, in de zogenaamde marmerstijl. Mantegna stond erom bekend, dat hij experimenteerde met het perspectief. De voeten van Christus zijn klein en zijn hoofd groot en toch maakt het geheel een enorme indruk. Hij schilderde dit waarschijnlijk voor zijn eigen grafkapel. In zijn tijd was er veel kritiek op dit schilderij. Er wordt beweerd, dat Rembrandt deze Christus figuur in gedachten had, toen hij het lichaam op de snijtafel in De anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp schilderde.

Tintoretto :

Het wonder van de heilige Marcus. Het schilderij laat het moment zien waarop de Venetianen alle graven aan het openen zijn op zoek naar het gebeente van Marcus. Als zij dat vinden verschijnt Marcus aan hen en wijst naar zijn lichaam. Wonder boven wonder is zijn lichaam nog helemaal intact. Vervolgens smokkelen de Venetianen het lijk in tonnen met varkensvlees, waarin geen Mohammedaan natuurlijk gaat wroeten, het land uit. Tot de dag van vandaag liggen zijn resten in de crypte van de San Marco in Venetië.

Rafaël :

De Verloving, spozalizio, van Maria en Jozef. Rafaël is 21 als hij dit schildert en hij signeert trots met naam en jaartal op de tempel. Nog teveel de poppenmondjes van zijn leermeester Perugino, daar moet hij nog van af volgens Cor. Er hoort een verhaal bij de stok die je een man ziet breken op het schilderij. Als het tijd is voor Maria om te verloven, mogen alle jonge mannen die haar willen huwen een dode tak in de grond steken. De man van wie de tak uitloopt zal haar mogen huwen. Jozef, eigenlijk al een oude man, wordt overgehaald om ook een tak in de grond te steken en zie; de volgende dag is het zijn tak die uitgelopen is. Een van de jonge mannen kan dat niet verkroppen en staat boos zijn tak te breken tijdens de verloving. Na de Brera koffie en daarna lopen we naar de Dom. Ons doel is allereerst de Doopkapel onder het

plein net voor de Domfaçade, recent gerestaureerd. Het is een octagonale kapel uit de tijd van Ambrosius, die in 375 bij acclamatie tot bisschop werd uitgeroepen. Het water van zo'n doopvont moest stromen, er werd waarschijnlijk een beekje door geleid.

Aan de westkant legden de dopelingen hun oude kleding af en stapten een voor een in het water. Zij werden drie maal achterover ondergedompeld en wasten zo hun oude leven inclusief zonden af. De priester opent hen de oren en de neus en geeft hen toegang tot

dat wat werkelijk belangrijk is. Zij gaan aan de oostkant, de kant van het licht het water weer uit. Daar wast de bisschop de voeten van de gedoopten en trekken zij nieuwe kleren aan. Een symbool van de vernieuwing van de mens. Dit waren geen kinderen zoals in de huidige tijd, maar volwassenen, die bewust toetraden tot het geloof. Het ritueel symboliseert de vernieuwing van de mens op de achtste dag, zoals de wederopstanding van Christus op de

achtste dag na zijn komst naar Jerusalem plaatsvindt. Vandaar dat doopkapellen altijd achthoekig zijn.

Augustinus komt ongeveer tien jaar nadat Ambrosius bisschop is geworden in Milaan. Nadat hij het Tolle Lege heeft gehoord en zich heeft bekeerd, zal hij in de Paasnacht van 387 hier door Ambrosius gedoopt worden. Zijn gebed: Heer geef mij kuisheid, maar nu nog niet, is niet lang verhoord.

De Dom

De bouw is gestart in 1396 in opdracht van Gian Galeazzo Visconti, de eerste hertog van Milaan, die marmer beschikbaar stelde uit zijn persoonlijke marmergroeve. Napoleon heeft nog opdracht gegeven om de gevel te voltooien en is hier in 1805 tot koning van Italië gekroond. Zo licht en luchtig als een schuimtaart is de gevel en zo donker is het interieur. Het middenpad is verlengd, opdat de

processies beter tot hun recht komen. Helemaal in de verte boven het altaar brandt een rood lichtje. Hierin wordt een van de spijkers bewaard, waarmee Christus aan het kruis was genageld. Deze spijker zou door de moeder van Keizer Constantijn, Helena, meegebracht zijn naar Italië. Wie echter "holy nail" googled, ontdekt dat er wel dertig, allemaal met vuur aanbeden heilige spijkers in Europa alleen al zijn. Een andere kerkschat is; een zevenarmige, vijf meter hoge kandelaar, De Trivulsio Candelabrum. De voet hiervan stamt uit de 12^e eeuw. We kunnen er echter niet bij komen.

Bij het verlaten van de Dom zien wij een beeld van de gevilde heilige Bartholomeus. Dit ligt meer in mijn lijn!

Carlo Borromeo, 1538-1584, aartsbisschop van Milaan haalde de bezem door het Kerkelijke leven in Milaan, dat nog middeleeuws was onder de Spaanse heerschappij van zijn tijd. Het was afgelopen met het ontspannen wandelen met je hondje aan de lijn door de Dom en denken dat je op die manier aan je godsdienstige verplichtingen voldaan had, volgens Cor.

Borromeo schreef een nieuwe catechismus en trok de teugels aan. Dat werd hem niet door iedereen in dank afgenomen, er is zelfs een aanslag op zijn leven geweest. In 1576 echter brak de pest uit, Carlo Borromeo bleef in de stad en verplichtte ook alle nonnen en priesters te blijven en de pestlijders bij te staan. Daardoor werd hij enorm populair en is in 1610 heilig verklaard.

De lunch wordt op eigen gelegenheid genuttigd.

Hierna verzamelen wij ons bij een immense fontein aan de zuidkant van het Castello, die werkelijk meters hoog zijn water spuit. We beginnen aan de ontdekking van het **Castello Sforzesco**

die later een onneembare veste werd.

In 1358 werd opdracht gegeven tot de bouw van een fort door Galeazzo II Visconti. Tien jaar later was het klaar. De opvolgers van de hertog, Gian Galeazzo en Filippo Maria, breidden het fort verder uit

en maakten er een paleiselijke residentie van. In 1447 stierf Filippo Maria kinderloos. De inwoners van Milaan riepen de Ambrosiaanse Republiek uit en braken het kasteel, dat het symbool was voor de macht van de Visconti's, tot de laatste steen af.

In 1450 greep Francesco Sforza, de condottiere van de laatste Visconti, de macht en riep zichzelf uit tot hertog van Milaan. Tijdens de regeerperiode van Ludovico Sforza haalde de hertog de grootste kunstenaars naar Milaan om zijn kasteel om te bouwen tot een Renaissanceresidentie. Bekend is dat Leonardo da Vinci in het Palazzo een plafond heeft beschilderd. Het waren hoogtijdagen voor de kunst. In 1861, na de eenwording van Italië, wordt het zwaar in verval geraakte kasteel gered van de sloophamer. Het wordt grondig gerestaureerd en teruggegeven aan de Italianen. In het Castello wordt een aantal musea ondergebracht, zoals een archeologisch museum, een bibliotheek, een

museum voor oude muziekinstrumenten en een Pinacoteca.

Het Castello is gebouwd in de vorm van een groot vierkant. Je komt het kasteel binnen door een poort aan de zuidkant. Dan bevind je je op een grote binnenplaats, waar in oude tijden bij gevaar van een aanval op de burcht plaats moest zijn voor het volk en vooral voor de Signoria van de stad. Daarna ga je weer een poort door, waar twee kleinere binnenhoven zijn en het museum.

Grafftombe van Bernabò Visconti (kunstenaars uit de regio Campione)

Cor koopt onze kaartjes. Zaal I toont kunst uit de 4^e tot de 11^e eeuw. In de zalen II en III zien we kunst uit de Lombardische periode.

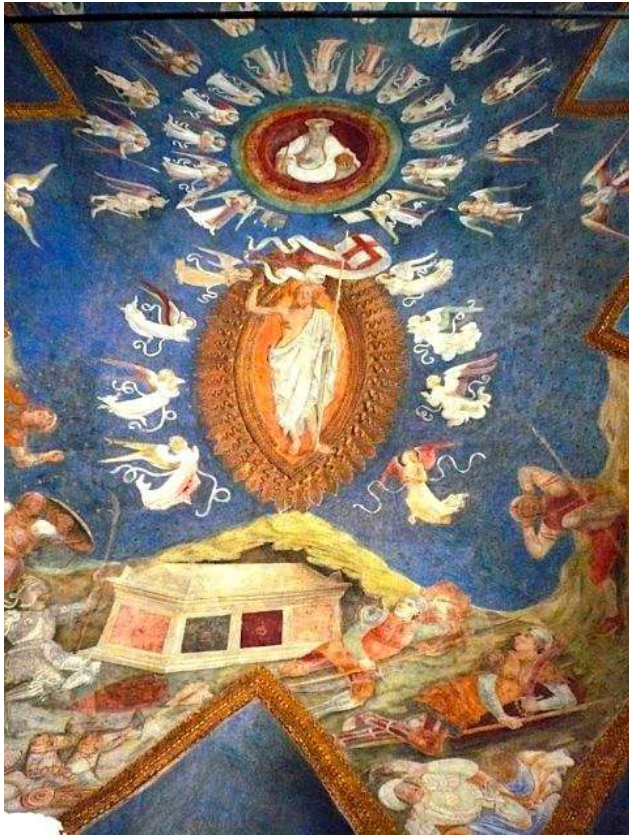

Van de houten Crucifix in de volgende ruimte weet ik niets maar wat is deze mooi! Als je zegt, dat het in onze tijd is gemaakt, gelooft iedereen je. En uit welke tijd is het? In het informatieblad van zaal V staat dat het uit eind 14e, begin 15e eeuw is en één van de belangrijkste houten beelden van het museum is.

Duccio is de maker van dit prachtige laagrelief met als onderwerp een episode uit het leven van S. Sigismund. Sigismund was koning van Bourgondië, die onder invloed van zijn tweede vrouw zijn zoon uit zijn eerste huwelijk liet

vermoorden. Sigismund boette voor zijn daad in een klooster. Om een lang verhaal kort te maken, hij werd samen met zijn hele familie verdronken in een bron en daarna heilig verklaard. Duccio heeft in dit reliëf consequent de grote en zware massa's weggelaten, waardoor het reliëf luchtig en open is gebleven.

De fresco's in de hertogelijke kapel zijn indrukwekkend. Op het plafond dit fresco met de Herrijzenis van Christus, zijn sarcofaag is leeg en de soldaten die net wakker zijn worden, ogen geschrokken en bang. Ook de beeltenis erboven, bekoort me. Engelen omringen een of andere Heilige, of is het God de Vader?

In de volgende zaal maak ik een foto. Jammer genoeg wees een suppoost me er op dat ik niet mocht fotograferen. Deze foto kan ik jullie niet onthouden. Zij staat daar bij het begin van de zaal, ze ontvangt je en is zo

vreselijk mooi! Wie deze mooie vrouw is dat weet ik niet, maar de beeldhouwer hebben wij gevonden op wga.hu. Zijn naam is Daniele da Volterra 1565. We kennen hem al vanuit Florence van de bronzen buste van Michelangelo (met bokkersneus!).

En dan het werk dat Michelangelo hier achtergelaten heeft: de Pietà Rondanini. Waarom de naam Rondanini? Simpelweg omdat het stond in het Romeinse Palazzo van de familie Rondanini en pas later, dik onder het stof, gevonden werd. Het is een bijzonder beeld, er wordt gezegd dat Michelangelo twee dagen voor zijn dood er nog aan heeft gewerkt. Het had zijn grafmonument moeten worden....., het was hem niet gegund om het af te maken. Het beeld staat alleen, desolaat in een ruimte.

Onafgemaakt, ondefinieerbaar, onduidelijk. Het beeld schept verwarring, verwondering en desondanks geeft het beeld meteen het gevoel, dat alles goed is! Michelangelo's eerste idee was het maken van een kruisaflegging, maar hij besliste toch om alleen Maria en de dode Christus te beeldhouwen. Hij moet erg hebben geworsteld met dit beeld! Ons geeft het de mogelijkheid om alle stadia te zien van het hakken van een beeld.

Ik baal als een stekker dat ik er geen foto van kan maken, want ik voel nog steeds de hete adem van de suppoost in mijn rug (Olga heeft me gered met een foto van haar).

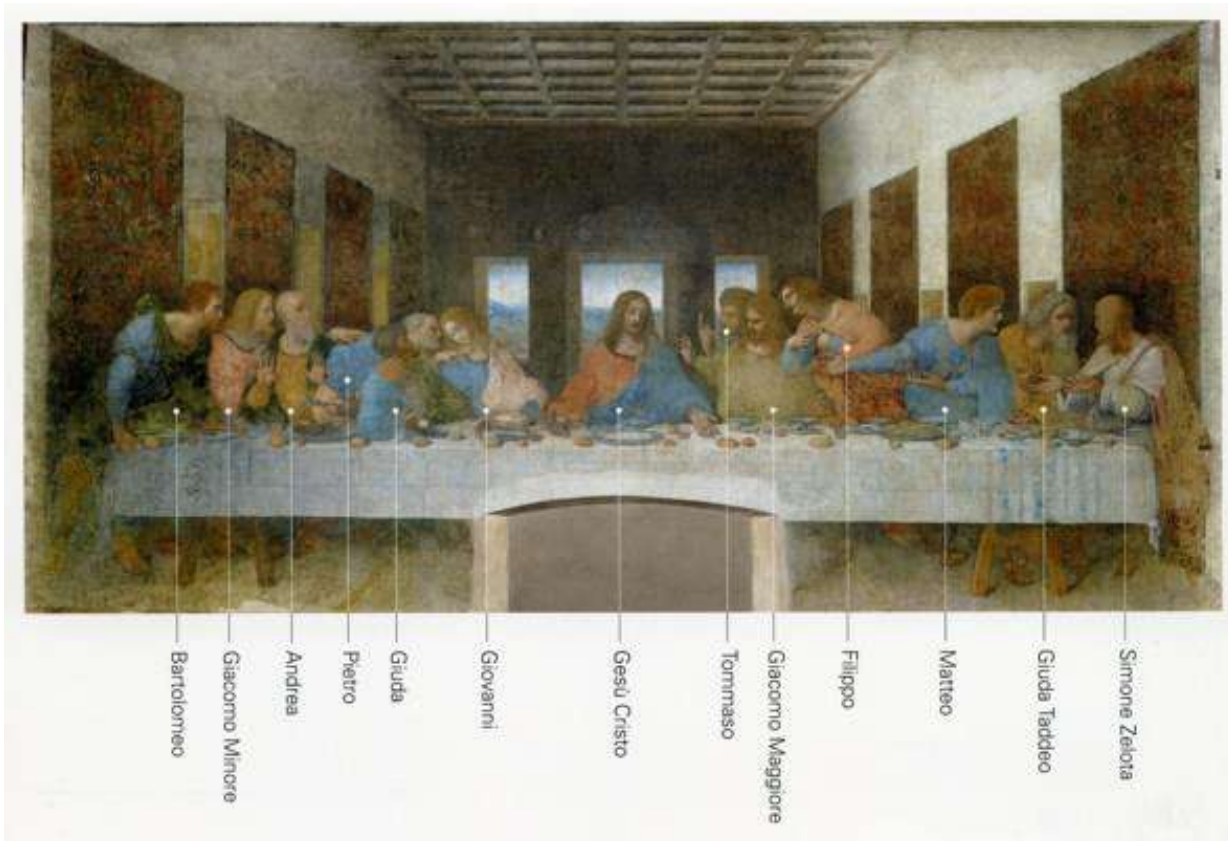
Het wordt tijd om naar het volgende adres te gaan.

De kerk van de Santa Maria della Grazie, het Dominicaner klooster en natuurlijk Het Laatste Avondmaal van Leonardo da Vinci.

In 1463 gaven de Dominicanen een opdracht aan de architect Guiniforte Solari om een kerk te bouwen, met daarnaast een klooster. In 1469 was het klooster klaar, de kerk kwam pas veel later. Ludovico Sforza, ook wel il Moro

genoemd, besloot dat de kerk een uitstekende laatste rustplaats zou zijn voor hem en zijn vrouw. Daarom vroeg hij aan Bramante om daarvoor de kerk aan te passen. Bramante herbouwde het klooster en de absis met daarboven een zestienzijdige koepel in Renaissancestijl. In 1490 was de S. Maria della Grazie klaar. De vrouw van Ludovico Sforza, Beatrice d'Este, is gestorven in het jaar 1497 en is in de kerk bijgezet. Ludovico is nooit in zijn kerk bijgezet, hij stierf in ballingschap, nadat hij door de Fransen was verslagen. In die tijd was Leonardo da Vinci al een groot kunstenaar. Hij was vooral bekend om zijn fresco's. Hij werd door de Dominicanen gevraagd een Laatste Avondmaal te schilderen op de muur in de refter. Dat was in die tijd een traditioneel thema voor de eetzaal van kloosters. Leonardo ging bij het maken van het Laatste Avondmaal zeer precies te werk. Er zijn notities gevonden waarbij hij van elke apostel de lengte, de breedte en zelfs het gewicht had genoteerd. Ook schilderde hij zijn Avondmaal anders dan de meeste schilders. Zat bij de anderen Judas geïsoleerd aan de voorkant van de tafel, Leonardo schilderde hem te midden van de andere Apostelen achter de tafel. Ook zie je op dit fresco dat zowel Christus als de apostelen geen aureool hebben. Tussen 1495 en 1498 werkte hij eraan. Hij toont hierbij het moment, waarop Jezus aan zijn discipelen meedeelt, dat een van hen Hem zal verraden. Verbazing en ongeloof, gefluister en stemverheffing, slechts één gaat door met het brood en houdt zijn geldbuidel stevig vast!

De cursisten kregen van Cor een krantenartikel uit de NRC hoe Da Vinci te werk is gegaan. Leonardo da Vinci gebruikte voor het schilderen een experimentele techniek met desastreuze gevolgen. Twintig jaar na de voltooiing van de muurschildering kwam de eerste verf er al af. In 1556 beschouwde Vasari het werk al als verloren. De meest dramatische restauratiepogingen zijn gedaan met slechte resultaten. Pas in 1978 is er een belangrijke restauratie begonnen, die tweeëntwintig jaar duurde.

Toen was de refter weer open voor het publiek en kon iedereen weer Het Laatste Avondmaal aanschouwen.....als je tenminste langs de kassa komt met het goede kaartje!! Ja, je moet er toch voor uitkomen, dat jij echt die "Anziana" bent! Na alle ellende en het doorlopen van de luchtsluizen, die de zaal klimatologisch beheersen, zijn er al vijf minuten van de vijftien minuten voorbij. Onze rondleidster is erg aardig en biedt ons haar excuses aan voor haar onuitstaanbare collega.

We hebben nog even de tijd, voordat we gaan eten, dus met de lift de Dom op en genieten van al wat lijkt op Brussels kant, waar je je kunt vergapen aan de van draken voorziene regenpijpen en waar de torens staan te pronken, omdat zij het zijn, die het mensbeeld hoog bovenop hun puntje laten staan en laten uitkijken over hun mooie stad.

We hebben lekker gegeten bij Ristorante Royal, maar als je zo'n Anziana bent als

ondergetekende, dan weet ik wat ik ben: Kei-moe, maar voldaan, dus gewoon vroeg naar bed. We geven de pen met veel plezier door aan Regine.

Catrien en Marijke.

Maandag 16 mei.

Nog voor kwart over acht in de morgen vertrekken we naar onze volgende bestemming: **de Sant' Ambrogio**. De Sant' Ambrogio ligt buiten de stadsmuren, waar de Milanezen destijds werden begraven. Deze kerk is voor veel Milanezen belangrijker dan de Duomo

omdat deze is vernoemd naar de beschermheilige van Milaan; Sint Ambrosius. Bisschop Ambrosius heeft deze kerk gesticht in de 4e eeuw. Zijn lichaam, thans een skelet, ligt in de crypte opgebaard. Het is toch een beetje confronterend om zijn skelet te zien liggen. Cor vertelt over deze kerk met absis met resten uit de 4e eeuw en vervolgens vertelt hij over de herbouw van het schip in de 11de eeuw. Aandacht gaat ook

uit naar het gouden altaar en het gouden mozaïek op het plafond van het kleine kapelletje.

Ambrosius krijgt een visioen van de begrafenis van de heilige Martinus van Tours (316-397). De feestdag van Sint Maarten van 11 november is voor boeren het begin van de winter. In de tweede wereldoorlog is deze plek gebombardeerd. Grote delen zijn daarna gerestaureerd. Wanneer we buiten langs een toren lopen, blijkt deze rond de zestig jaar oud.

Hierna vertrekken we naar Pavia. In de bus luisteren we naar de rijke en lange geschiedenis van Pavia. Ten tijde van het Romeinse Rijk heette de stad, net als de rivier, Ticinum. Toen bij de ondergang van het Romeinse Rijk verschillende Germaanse volken de streek binnenvielen, werd de stad van strategisch belang. Onder de naam Papia wordt Pavia vanaf de 7e eeuw de hoofdstad der Longobarden. De stad krijgt in de 14e eeuw een universiteit. In deze periode wordt ook de Dom gebouwd.

Cor vertelt over de Via Aemilia, in opdracht gebouwd door Marcus Aemilius Lepidus, die leefde tot 152 voor Christus. De Via Aemilia loopt van Piacenza naar Rimini. Onderweg doet ze onder andere Modena, Bologna en Pavia aan.

De waterweg, de Ticinum, blijkt misschien nog wel belangrijker voor de stad, zeker wanneer wegen vernield worden. Dit gebeurt wanneer de Longobarden, die rond 600 vanuit Scandinavië de Alpen over komen, ervoor zorgen dat de bevolking wegvlucht naar o.a. de lagune waar later Venetië is ontstaan. De bevolking is sindsdien op het eiland gebleven en de stad Venetië werd een feit. Cor vermeldt de rijke landbouwgronden, waar ook de Longobarden van onder de indruk raakten en die het gebied voor iedereen aantrekkelijk maken. Een extra aanleiding voor Karel de Grote om juist deze plek te veroveren.

Wanneer we aankomen in Pavia bezoeken we de **San Pietro in Ciel d'Oro** met de graven van kerkvader Augustinus en de filosoof Boëthius. Augustinus van Hippo kwam ter wereld in wat nu Tunesië of Algerije is en vertrok later via Carthago naar Rome en vervolgens Milaan. Leuk detail is dat Augustinus met Pasen in het jaar 387 zich door de heilige Ambrosius laat dopen. Inderdaad, dezelfde bisschop van Milaan. Boëthius is de laatste Romein tevens de eerste renaissance-mens. Jan Smit vertelt over de mooie indruk

die het boek *Vertrouwing van de Filosofie* heeft achtergelaten. Het is het werk waarin Boëthius de sterfelijkheid trotseerde. Het is de dialoog die Boëthius met Vrouwe Filosofia voert in het gevang. Dit alles voorafgaand aan zijn doodvonnis. Het boek geeft de klassieke filosofie een plek naast de bijbel. Het is een groots werk, maar helaas zal het boek hem niet van de doodstraf redden: Hij zal in 526 in Pavia onthoofd worden. Het boek heeft hem wel op een andere wijze onsterfelijk gemaakt.

Bij het graf hebben we een kleine discussie over Christelijke achtergrond van deze figuur. Boëthius is postuum christen gewijd. Zelf zou Boëthius het Christelijke geloof hebben afgezworen. Ruimte voor speculaties over deze wijding en verschillende mogelijke scenario's van gebeurtenissen na zijn dood maken hem ook een mysterieuze figuur.

We drinken koffie op Piazza della Vittoria en maken een stadswandeling naar de **S. Michele**. Karel de Grote werd hier gekroond. In het portaal de heilige Michaël staat op een draak, dicht bij de deur heilige figuren, meer naar buiten demonen. Aan de zuidkant een annunciatie, Maria houdt wol op terwijl een hulpje dit oprolt, met de engel Gabriël die de boodschap brengt.

Regine

We rijden door het fraai glooiend landschap van de Emilia Romagna op weg naar Piacenza. Wij genieten van een lunch, die rijkelijk is voorzien van de plaatselijke vleessoorten en

discussiëren over de erfzonde en de bestaansgrond van het varken.

Piacenza is een aardige middelgrote provinciestad met een zeer bloedig verleden, dat teruggaat tot enige eeuwen voor Christus. In 1545 kwam de stad onder het gezag van hertogdom Parma en het geslacht Farnese, van 1732 tot 1859 opgevolgd door het huis Bourbon. We beginnen bij de **Duomo di Piacenza**, een "eenvoudige" Romaanse kerk, voltooid in het begin van de 13^e eeuw en een van de meest sprekende voorbeelden van de Romaanse bouwkunst in Noord-Italië.

Twee leeuwen flankeren de ingang en beschermen ons tegen de kwade geesten. Wij

kunnen ongehinderd passeren en betreden een ruimte met een indrukwekkend woud van reusachtige pilaren. De muren zijn kaal met slechts hier en daar restanten van fresco's. Op de zuilen zien we reliëfs aangebracht door de plaatselijke gilden. Een bijzonder imposante ruimte en van een eenvoud die weldadig aandoet. Bij het verlaten van de dom werpen we nog een laatste blik op de toren waaraan hoog boven de grond een grote ijzeren kooi hangt waarin misdadigers aan den volke getoond werden.

Alvorens de San Sisto kathedraal te bezichtigen brengen we nog een bliksembezoek aan de **Chiesa Di**

San Francesco en zien daar een prachtige beeldengroep

die de beweging van Christus voorstelt. Later op de reis zullen we nog enkele andere bewegingen zien.

Het Piazza dei Cavalli tegenover de kerk wordt gedomineerd door twee reusachtige ruitersstandbeelden van Francesco Mocchi. Een van Alessandro Farnese, hertog van Parma, ook wel kortweg Parma genoemd, zoon van Margaretha van Parma. Alessandro (1545-1592) was van 1578 tot

Palazzo Ducale met op de voorgrond beeld van Ranuccio

1590 landvoogd van de Nederlanden, een bijzonder bekwaam veldheer, die vrijwel alle opstandige Zuid-Nederlandse (nu Belgische) steden weer onder Spaans gezag wist te krijgen. Het andere standbeeld is van zijn zoon Ranuccio I (1569-1622), die hem opvolgde, een vorst die grootschalige culturele vernieuwing van Parma paarde aan uitzonderlijk wreed optreden tegen de adel van Piacenza.

Vervolgens bezoeken we de **San Sisto**, die in oorsprong teruggaat tot keizerin Angilberga in 869 en later bezit was van Benedictijnen. De kerk in de huidige vorm is gebouwd van 1499 tot 1511. In alle opzichten een Renaissancekerk waarvan de ornamentele overdaad schril contrasteert met de eenvoud van de Dom. De kerk bezat

ooit een beroemd schilderij van Rafael, de Sixtijnse Madonna, dat na een watersnoodramp in 1749 verkocht moest worden aan de keurvorst van Saksen om de schulden van de kerk af te kunnen betalen. Links op het schilderij staat paus Sixtus en rechts de heilige Barbara. Nu hangt er een kopie van Avanzini. Voor ons Nederlanders is interessant dat zich hier het grafmonument van Margaretha van Oostenrijk/Parma(1522-1586) bevindt, de natuurlijke dochter van Karel V en landvoogdes

van de Nederlanden van 1559 tot 1567. Wij zien nu een monument met de nodige ornamenten maar slechts een heel miezerig bordje met viltstift onderschrift, dat geen recht doet aan haar bewogen leven zoals Jan Siebelink dat zo goed heeft beschreven. Vol van alle prachtige indrukken hier opgedaan gaan wij op weg naar ons hotel in Parma.

Thoma en Otto

Dinsdag 17 mei.

Het is prachtig weer en tijd om de stad Parma te verkennen. We lopen eerst naar het kamertje van Sint Paulus oftewel **Camera di San Paolo**. In 1510 leeft tussen haar benedictinessen de abdis Giovanna da Piacenza (1479 - 1524). Het klooster voor chique dames gaat terug tot het jaar 1000. De kloosterregel wordt losjes gehanteerd en men heeft er geen last van mannen en kinderen. In 1510 nodigt de abdis Giovanna kunstenaars uit om haar vertrekken in te richten. In de eerste kamer vinden we een kopie van het Laatste

Avondmaal van Leonardo da Vinci door zijn tijdgenoot Alessandro Araldi (1460 - 1528). In de tweede kamer liggen uitgestald de gravures en aquarellen van de kamer, waar het om gaat, de kamer geschilderd door Correggio (1489-1534). Hij is 22 jaar als hij hier begint te schilderen. In de kamer staat een schouw met daarboven een fresco van de godin Diana. Kijken we omhoog dan zien we een soort paraplu met voorstellingen die te raden geven. Wat precies de bedoeling van deze fresco's is lijkt nog onduidelijk. Correggio kent het werk van o.a. Rafael in Rome of Florence niet. Hij schildert op eigen kracht Diana met maantjes en wagen, symbool voor Giovanna. Zij liet zich omringen door de klassieke wereld die aansloot op de bijbel. In de laatste kamer staat op een ezel nog een prachtige Madonna met kind, ook van Correggio. Hoe liep het af met Giovanna? Paus Adrianus VI gaat dood in 1523. Hij wordt opgevolgd door paus Clemens VII, een Medicipaus. Deze paus hervormde de kloosters. Er kwamen strengere regels. In 1524 overlijdt Giovanna da Piacenza.

Cor wijkt af van het programma dat wij van hem kregen. We lopen nu naar **Baptisterium**.

De geschiedenis van het baptisterium begint in 1196. Het staat te lezen op de dwarsbalk boven de ingang. "Twee maal twee jaar afgenomen van 1200".

Benedetto Antelami (1150 - 1230) heeft hier twintig jaar aan gewerkt. Daarna was het nog niet klaar. Hij kende de S.T. in Arles, een schoolvoorbeeld van romaanse bouwkunst en beeldhouwkunst. Men werd burger van Parma door de doop. Daarom werd de bouw van het baptisterium betaald door het stadsbestuur van Parma. Stappen we het gebouw naar binnen dan verbazen we ons over de prachtige fresco's in vier banden opgebouwd.

Band 1 (vanaf beneden) vertelt het verhaal van Abraham. Band 2 dat van Johannes de Doper. Band 3 toont Christus Pantocrator met links Maria en rechts Johannes de Doper en de profeten die de komst van Messias aangekondigd hebben. Band 4 laat de evangelisten en apostelen zien. Onderaan staat het levensverhaal van Jezus. Er werd gewerkt zoals Leonardo da Vinci werkte bij zijn laatste avondmaal in Milaan. Op droge muur werd tempera aangebracht. Dat deze fresco's zo goed bewaard zijn, in tegenstelling tot het werk van Leonardo da Vinci, komt doordat om de binnenkant heen apart hoge muren zijn neergezet die de fresco's beschermen tegen vocht en zon.

Tijd voor koffie! Hierna lopen we langs het **Verdi-Monument**. Verdi (1813 - 1901) kwam uit de provincie Parma. Hij werd postuum opgewaardeerd als factor in de eenheid van Italië. Hij was gekozen als volksvertegenwoordiger in Turijn voor de volkstelling. De naam Verdi werd als een strijdkreet (V.Emanuele Re d'Italia) gebruikt om Italië van de Habsburgers te bevrijden.

Hier vlakbij op de Piazza della Pilotta (pilotta = een soort jeu de boules) ligt het **Teatro Farnese**. Het theater is een huwelijksgeschenk van Ranuccio Farnese aan zijn zoon Odoardo. Gisteren zagen wij de ruitersstandbeelden van Ranuccio en zijn vader Alessandro nog in Piacenza. Het theater kon onder water worden gezet om zeeslagen na te spelen. Het theater werd voltooid in 1618 door Giovanni Aleotti, leerling van Palladio en gewijd aan Bellona, de godin van de oorlog. In 1944 werd het theater bij een bombardement zwaar beschadigd.

Het **Galleria Nazionale** bevindt zich in hetzelfde gebouw. Gevolgd door een suppoost van het museum trekken we "met handen in de zakken" langs mooie schilderijen. De beroemde schilder uit Parma, Correggio (Madonna met het schoteltje) is hier te vinden evenals een prachtig vrouwenhoofd met verwarde haren van Leonardo da Vinci. In het marmeren beeld van Bernini van Ranuccio Farnese zijn ogen als hartjes gebeiteld. Guercino "de schele" (1591 - 1666) kon met gemak meerdere stijlen schilderen. Tot slot nog een marmeren beeld van Canova van Marie-Louise van Oostenrijk (1791 - 1847). Op het congres van Wenen was zij benoemd tot hertogin van Parma. In 1821 overlijdt Napoleon en ze hertrouwt met haar minnaar Adolf von Neipperg (graf in de S. Maria della Steccata). Ze heeft veel voor Parma gedaan o.a. een operagebouw neergezet. Verdi maakte hier furor met Nabucco.

Harry.

Na de lunch die op eigen gelegenheid was, begint het middagprogramma met een bezoek aan de **Santa Maria della Steccata**, de Heilige Maria van het Hek, genaamd. Op de plaats van de huidige Renaissance-kerk stond in de 14^e eeuw een kapel gewijd aan Johannes de Doper. De kapel vertoonde de beeltenis van een zogende Madonna, die zoveel pelgrims op de been bracht dat de kapel door een hekwerk (steccata) moest worden beschermd. De kapel werd afgebroken en in 1520 werd begonnen met de bouw van een imposante basiliek. De kerk werd gebouwd in de vorm van een Grieks kruis (vier apsissen), een co-productie van een aantal architecten. Het interieur is prachtig met werken uit zowel de 16^e als de 17^e en 18^e eeuw. In de dom naar het ontwerp van Antonio da Sagallo il Giovane - leerling van Bramante - zien wij 16^e eeuwse fresco's van Bernadino Gatti, o.m. een Maria-Tenhemelopneming.

In de apsis boven het hoofdaltaar een fresco van Michelangelo Anselmi, de kroning van Maria, na diens dood voltooid door Gatti. Op de boog tussen de apsis en de koepel zien wij een topstuk van Parmigianino. In de stijl van Correggio schilderde hij het verhaal van de wijze en dwaze maagden met hun brandende en uitgedoofde lampen. Prachtig gedecoreerd met gouden en zilveren vazen op hun hoofd.

Bij de ingang van de kerk zien wij het grafmonument van Adam von Neipperg, tweede echtgenoot van Marie-Louise. Deze Oostenrijkse keizersdochter uit het huis van Habsburg werd tegen haar zin uitgehuwelijkt aan Napoleon Bonaparte. Tijdens dit huwelijk begon zij een hartstochtelijke verhouding met graaf Von Neipperg van wie zij drie kinderen kreeg. Uiteindelijk trouwde zij met haar minnaar. Zij gaf Lorenzo Bartolini de opdracht voor een grafmonument voor haarzelf en haar geliefde. Als Hertogin van Parma drukte Marie-Louise in positieve zin een persoonlijk stempel op de stad,

hetgeen terug te vinden is in o.a. de bouw van het Koninklijk theater, herinrichting van kunstgalerijen, kerken, etc. In 1823 gaf zij opdracht tot de bouw van een crypte waar zij in eerste instantie samen met Von Neipperg wilde worden begraven. Zij heeft haar laatste rustplaats echter in Wenen gevonden. Na haar overlijden (1849) verviel het Hertogdom Parma aan het huis van de Bourbon-Parma.

In de crypte zijn hertogen van Parma, voornamelijk uit de huis van Farnese bijgezet. Wij zien o.a. de graftombe van Alexander Farnese, zoon van Ottavio Farnese en Margaretha van Parma, bij ons bekend als hertog van Parma, landvoogd der Nederlanden (overleden in 1592). Het is voor ons bijzonder dat wij het graf van de vorig jaar overleden Carlo Hugo de Bourbon-Parma (ex van prinses Irene) mogen bezoeken. Een aimabele en sociaal bewogen man, grootmeester in de Constantijnse Orde van Sint Joris. Het is voor het eerst sinds de eenwording van Italië in 1861 dat weer een (titulaire) hertog uit het huis van de Bourbon-Parma bijgezet is. De graftombe is eenvoudig zonder veel opsmuk en vermelding van titels onder het motto: "voor God zijn alle zielen gelijk".

De mooie, notenhouten sacristie (barokstijl 1665-1670) die wij vervolgens bezoeken, is gewijd aan Maria Geboorte. Een zeer enthousiaste geestelijke laat ons mee-genieten van de rijkdom waarmee deze kerk gezegend is. Kasten en laden worden opengetrokken. Wij zien prachtige schalen, kelken, monstransen, een reliekhouders van St. Joris, de patroonheilige, een gouden kroon met edelstenen voor de Processie van Maria, een zilveren voorzetstuk voor de Madonna bij speciale gelegenheden gebruikt. Het kost de geestelijke moeite ons te laten gaan, maar de tijd gaat snel en wij "moeten" nog twee kerken. Als sluitstuk trekt hij nog wat laden open met kostbare priesterkleding en eeuwenoude vaandels. Met resolute hand loodst Cor ons naar buiten, vriendelijk uitgezwaaid door de geestelijke.

De **S. Giovanni Evangelista** is de volgende kerk die wij gaan bezoeken. Een Benedictijner kloosterkerk, van oorsprong romaans, aan het einde van de 15^e eeuw door brand verwoest en in renaissancestijl herbouwd. De barokke façade, in 1604 voltooid, is gedecoreerd met zeven standbeelden. In een groot koperen rosette is een adelaar afgebeeld; het symbool van Johannes de Evangelist wiens gelijknamige kerk wij nu gaan bewonderen. Het interieur heeft de vorm van een Latijns kruis met drie schepen verdeeld door arcades die door pilasters gesteund worden. De twee zijschepen hebben elk zes kapellen die, evenals de hele kerk, rijkelijk beschilderd zijn met fresco's van diverse laat-renaissance schilders. Wij zien van Anselmi bijbelse voorstellingen o.m. Christus in de graftuin - noli me tangere - en de verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs.

In de friezen op de zijwanden zien wij werken van Correggio, o.a. Johannes de Evangelist die de Apocalyps met een veer van zijn adelaar schrijft.

De fresco's van de profeten en sibillen doen ons denken aan de werken van Michelangelo (Sixtijnse kapel).

In de koepel zien wij de blikvanger van de kerk: een fresco van Correggio (1520-1522): het visioen voorstellend van de evangelist Johannes op Patmos (Openbaring). Door een speciale techniek laat de schilder ons *in* de koepel kijken waar Christus vanuit een gouden hemel lijkt neer te dalen, Johannes naar zich toe wenkend. Men

zou dit ook kunnen interpreteren als de Hemelvaart van Johannes. Rondom in een rand van wolken zijn de apostelen afgebeeld. In de pendentieven heeft Correggio de vier evangelisten, ieder gekoppeld, aan een kerkvader geschilderd. Deze zijn: Mattheüs met een engel - Hiëronymus met rode mantel; Marcus met een leeuw - Ambrosius met staf; Lucas met een os - Gregorius met de pauselijke tiara en Johannes met een adelaar - Augustinus.

De apsis vertoont een voorstelling van de kroning van Maria door Christus, een kopie geschilderd door Aretusi (1586). Het origineel van Correggio hangt in de National Gallery. Bedoli Mazzola heeft op het altaarstuk de transformatie van Christus geschilderd.

In de kapellen is nog heel veel moois te zien; te veel om te beschrijven. Vermeldenswaard zijn van Parmigianino: H. Vitalis te paard en de martelingen van Heilige vrouwen.

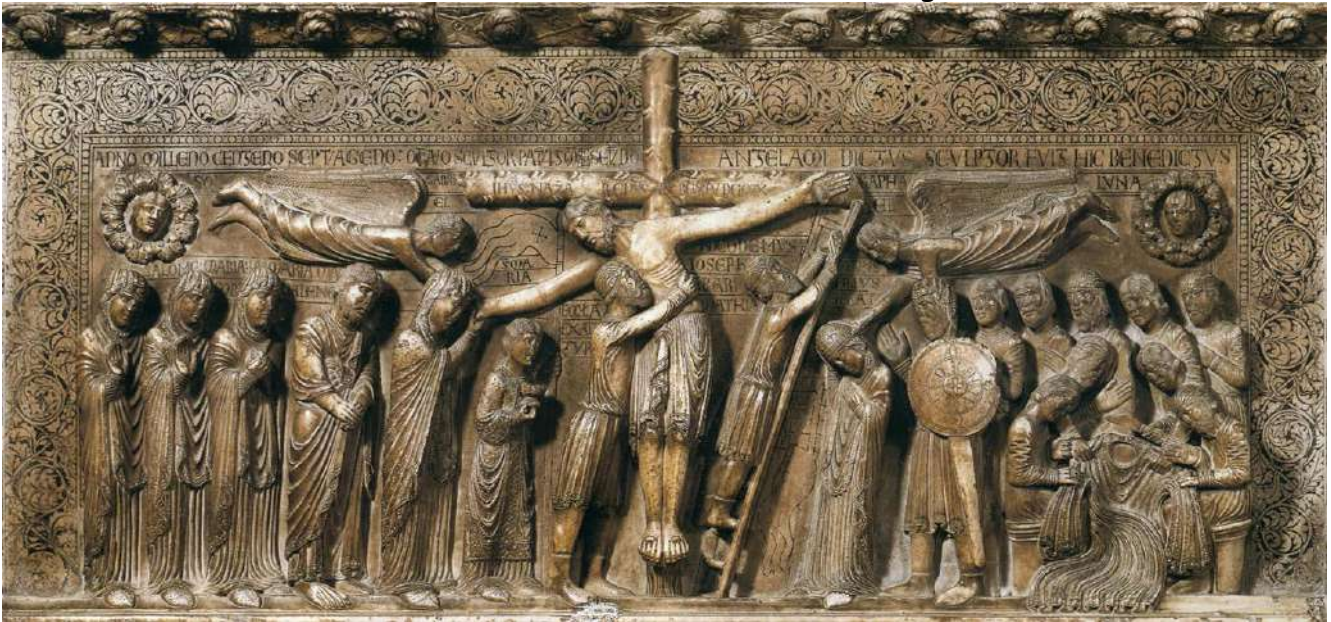
Gruwelijke verhalen: S. Agatha (borsten afgesneden), S. Lucia (ogen uitgestoken), S. Apolinia (tanden uitgetrokken). Zo kan die wel weer. Van Bedoli zien wij nog een schilderij van het mystieke huwelijk van Catherina van Alexandrië met Christus en barokke fresco's met voorstellingen uit het leven van S. Nicolaas van Merano. Tot slot brengen wij een kort bezoek aan de kloostertuin en een Benedictijner apotheek. De bibliotheek had een grote schat aan boeken. Hun klooster was een cultureel centrum met een hoge productiviteit.

Wij haasten ons nu naar de laatste kerk op het programma van vandaag de **Santa Maria Assunta**, een

Romaanse domkerk uit de 12^e eeuw naar ontwerp van Benedetto Antelami. De voorgevel, bestaand uit drie galerijtjes, oogt sierlijk. De boog over de hoofdingang wordt gesteund door twee leeuwen. Het interieur is in de vorm van een Latijns kruis gebouwd met een middenschip en twee zijschepen. Het middenschip is beschilderd met fresco's van o.a. Gambero en Gatti (leerlingen van Correggio) die gebeurtenissen uit het Oude en Nieuwe Testament laten zien. Wij zien weer een frescoschildering (1526-1530) van Correggio in de koepel, één van de hoogtepunten van de kerk. In een verlichte koepel wordt de Tenhemelopneming van Maria afgebeeld. Te midden van zingende en musicerende engelen wordt Maria door Christus omhoog getrokken. In de schelpvormige hoeken zijn vier beschermheiligen van Parma afgebeeld.

In het dwarsschip en koor zien wij nog twee meesterwerken van Benedetto Antelami. Het eerste is een marmeren reliëf (1178) van de kruisafneming van Christus met

v.l.n.r. Maria Salomas, Maria Cleophas, (dochters van Anna uit latere huwelijken), Maria Magdalena, Johannes, Maria, kleine vrouw eglisea (kerk), Nicodemus, Christus, Jozef van Arimathea (op de ladder), kleine vrouw synagoge met geknotte staf = tijd is voorbij, centurion die speer in de zij van Christus zal steken en soldaten die dobbelen om kleding van Christus. De Aartsengelen Gabriël en Rafaël zweven erboven.

Het tweede meesterwerk is een marmeren bisschopszetel (1187-1196), gesteund door twee zittende honden met aan de zijden afbeeldingen van St. Joris en de draak en de bekering van Paulus. Wij brengen nog een kort bezoek aan de crypte onder het verhoogde koor met Romeinse 4^e eeuwse mozaïeken en prachtig gedecoreerde familiekapelletjes. Ons programma voor deze middag zit er op. We gaan nog even met z'n allen wat drinken.

Na een korte opfrissing in het hotel gaan wij naar het restaurant Leon d'

Oro, waar men volkomen verrast op ons bezoek reageert. Cor toont hun een reserveringsmail en ja, dan moet het maar. Gastvrijheid ten top! Het moet wel gezegd worden dat er in korte tijd heel veel lekkers op tafel getoverd wordt. Alleen de vegetariërs Nicoline en Regine komen er wat bekaaid van af. Nicoline krijgt een enorme homp Parmezaanse kaas met daarin een mes gestoken. Het inspireert Marijke meteen om er toch nog iets leuks van te maken: een beetje tomatensaus langs het mes en zie hier: Petrus de Martelaar. De grote meligheid is uitgebroken. Wat lacherig verlaten wij het restaurant. Einde van een geslaagde dag.

Ineke.

Woensdag 18 mei.

Vijf minuten voor 8 vertrekken wij per bus naar **Sabbioneta**. Wij krijgen een compliment van Cor. Onderweg vertelt Cor dat Sabbioneta in 1446 in het bezit kwam van de Gonzaga's. De stad werd door Vespasiano (1531-1591) volledig gesloopt en in de vorm van

een zeshoekige ster opgebouwd à la Vitruvius met een paleis, mausoleum, theater en academie omringd door vestingmuren.

We wandelen door de Porta Imperiale het stadje binnen en lopen door de rechte straten eerst naar het mausoleum van Vespasiano. Helaas is deze kerk dicht, we krijgen een kwartier de tijd om even bij de marktkraampjes op het plein te kijken óf om een kopje koffie te drinken. Daarna zien wij de volgende locaties:

Het **Palazzo del Giardino** (zomer-paleis). Dit paleis heeft een eenvoudige witte façade met twee verdiepingen. Er staan geen meubels meer in de vele zalen, maar de fresco's en stuc-versieringen geven een goed beeld hoe het was in Vespasiano's tijd. We lopen door de kamer van de keizers, in de volgende kamer ontwaren we

het Circus Maximus. Hierna volgt de kamer van de mythen. We zien o.a. Daedalus en Icarus, Minerva die Arachne in een spin verandert, Marsyas die Apollo uitdaagde. Vervolgens de kamer met episodes uit het leven van Aeneas en tenslotte de kamer van de drie gratiën.

De Galleria delle antichità. In een 96 meter lange porticus op bogen, stond de rijke verzameling aan marmeren bustes en Griekse en Romeinse standbeelden. Aan de hoeveelheid klassieke beelden

kon je zien of iemand belangrijk was.

Maria-Theresia van Oostenrijk heeft in 1774 alle kunstschaten naar Mantua laten overbrengen.

Nu staan er wassen beelden van belangrijke personen uit de nationale eenwording, zoals Garibaldi, Cavour, Mazzini, Verdi, Alessandro Manzoni en Vittorio Emanuele II. De namen zijn verschillende keren langsgekomen in de verhalen van Cor. Leuk om er nu ook gezichten bij te zien.

Het "Teatro all'Antica".

Op de gevel staat "ROMA QVANTA FVIT IPSA RVINA DOCET" (Hoe groot Rome is geweest laat de ruïne zelf zien).

Vincenzo Scamozzi bouwde dit in 1588-1590 nadat hij het theater in Vicenza, na Palladio's dood, afgemaakt had. We gaan zitten en kijken achterom naar de halfcirkelvormige loggia van zuilen met bovenop beelden van de belangrijkste goden. Tussen de zuilen zijn Romeinse keizers afgebeeld en in de nissen aan weerszijden zijn vier bustes geplaatst. De meest linkse is Cybele (stadspatrones) ze symboliseert "the wild side of life". Op het toneel aan de andere kant wordt diepte gesuggereerd door een straat met gebouwen aan weerszijden. Dit

theater wordt nog steeds gebruikt voor vele culturele evenementen.

Het Palazzo Ducale. Het is weliswaar klein, maar toch "hertogelijk" want Vespasiano kreeg de titel van keizer Rudolf II.

In de hal staat een gipsmodel van het bronzen beeld dat Leone Leoni maakte voor het graf van Vespasiano, dat wij 's ochtends niet konden bezichtigen.

Boven zien wij de zaal met houten beelden van Vespasiano, Ludovico, Gianfrancesco en Luigi (vader van Vespasiano) te paard.

De volgende zaal is die van de voorouders met een stucplafond, versierd met fresco's.

Cor attendeert ons op een fresco, waarbij wij een wagen met zijn bestuurder van onderaf zien. "Goed opletten", verder zegt hij niets.

Joodse Synagoge.

Deze stamt uit begin 19e eeuw en is gebouwd op de resten van een oudere synagoge. Hij wordt nu gebruikt als museum. Toch moeten de heren een keppeltje op.

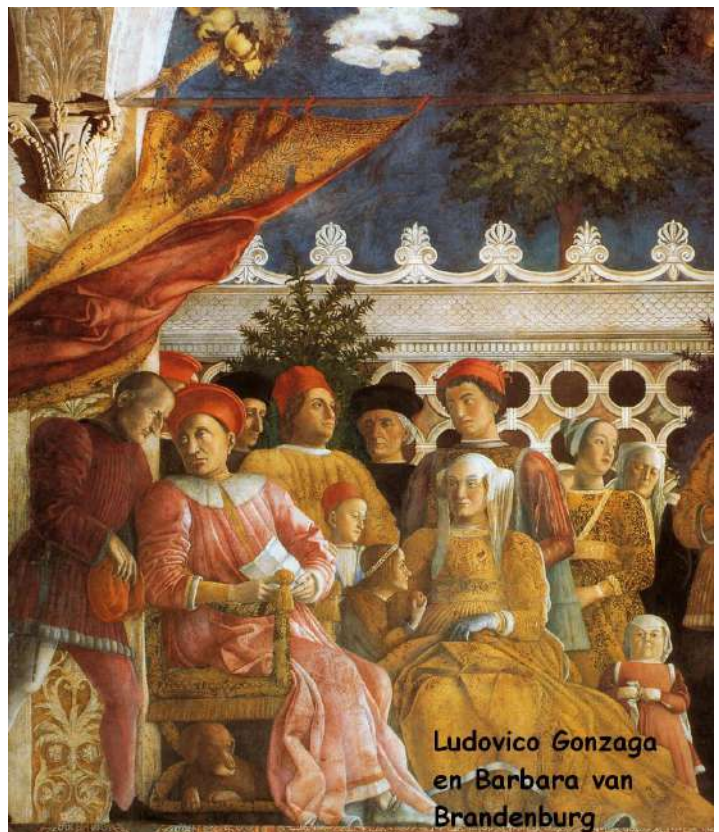

Buiten de vestingmuren wacht de bus. Op weg naar Mantua vertelt Cor de geschiedenis van Mantua. De naam Mantua komt van zieneres Manto, dochter van Tiresias uit Thebe. Zij trok rond en zag midden in het moeras een plek om te wonen en in alle rust haar toverkunsten uit te oefenen. Na haar dood trokken mensen naar die plek om er te wonen. Zo ontstond Mantua, bestaande uit vier eilanden in de

moerassen. Vergilius, geboren in een dorp bij Mantua, schreef over Manto. In de 6^e eeuw voor Chr. was Mantua al een Etruskische stad. Vervolgens heersten de Romeinen, Goten, Byzantijnen en Franken over de stad, totdat de familie Canossa aan de macht kwam. De laatste was Mathilda van Canossa, die in 1115 kinderloos stierf. In 1328 kwam, na een machtsperiode van de familie Bonacolsi, de familie Gonzaga aan de macht tot 1708. De bloeiperiode van de Gonzaga's was van 1400-1600.

Regelmatig komen we Ludovico, getrouwd met Barbara van Brandenburg (1450) en Francesco II, getrouwd met Isabelle d'Este (1500) tegen. Deze laatste was een beroemde kunstmecenas met grote politieke invloed. In de strijd tussen de paus en de keizer stond Mantua aan de kant van de keizer, de Ghibellijnen, tegenover de Welfen aan de kant van de paus.

In 1708 is Mantua overgenomen door Oostenrijk, de Habsburgse monarchie, vervolgens door Napoleon en uiteindelijk door de koning van Piemonte toegevoegd aan het nieuwe

Ludovico Gonzaga en Barbara van Brandenburg

verenigde Italië.

Naast Isabelle d'Este en Vergilius hebben nog een aantal bekende personen in Mantua geleefd:

-Vittorino da Feltre stichtte rond 1430 een privéschool in Mantua in "Het huis van vreugde". Daarvoor was hij professor in Padua. Drieëntwintig jaar lang leidde hij deze perfecte school, waarheen leerlingen van heinde en ver kwamen, o.a. Federico da Montefeltro.

-Pisanello, kunstschilder, kwam rond 1425 naar Mantua. Hij had zijn jeugd in Verona doorgebracht en is een vertegenwoordiger van de Internationale Stijl, de gotiek met veel bladgoud en verwijzingen naar ridders uit de middeleeuwen.

-Leon Battista Alberti, een van de navolgers van Brunelleschi, ontwierp o.a. de kerk Sant'Andrea rond 1460.

-Mantegna verbleef van 1460-1503 in Mantua. Hij was zeer overtuigd van zichzelf. Hij schilderde bijna tien jaar in de Camera degli Sposi, prachtig werk.

-Giulio Romano woonde meer dan twintig jaar in Mantua, was bouwer, vormgever en schilder, leerling van Rafaël. Hij werd in 1524 naar Mantua ontboden om de nieuwe renaissancebouwstijl in te voeren. Hij bouwde tussen 1525 en 1535 Palazzo Te en enige zalen in het Palazzo Ducale.

-Monteverdi, zoon van een gerespecteerde dokter uit Cremona, verbleef langdurig in Mantua ondanks het feit dat hij zeer slecht betaald werd door Vincenzo Gonzaga. Hij werd maestro di cappella en schreef zijn wereldberoemde opera "Orfeo" in Mantua in 1607 en zijn "Mariavespers" in 1610. In 1612 werd hij op non-actief gesteld wegens zijn hoogmoed en in 1614 in Venetië benoemd.

Inmiddels zijn we aangekomen in Mantua en stoppen bij een protserig beeld van Vergilius uit de tijd van Mussolini. Links ervan staat een kleiner beeld van Mussolini, die de vijand vertrappt. Dit geheel moet de grandeur van Italië voorstellen. Gelukkig staat er op het Piazza Broletto een fraaie buste van Vergilius. We lunchen op het middeleeuws aandoende Piazza Sordello tegenover het paleis van de Gonzaga's. Na de lunch bezoeken we dat **Palazzo Ducale**. Soms lopen we "met de handen in de zakken door de zalen", het motto als je een beetje moet opschieten, maar er zijn prachtige zalen bij. Een opsomming is zinloos, maar enkele herinneringen wil ik graag vermelden, zoals de lange gang, die aanvankelijk uit een reeks kamers bestond.

Tegen het eind van de 16^e eeuw werden de tussenmuren uitgebroken en ontstond een immense ontvangstzaal. In de **Sala dei Principi** zien we prachtige fresco's over de paardenwereld van Pisanello (rond 1440). Die ontdekte de museum directeur in 1969. De bovenlaag is in de ene zaal te zien, de senopia (ondertekening) in de zaal ernaast. We passeren werk van Anselmi en Correggio en zien de toren van de S. Barbarakerk, de eigen kerk van de Gonzaga's. We komen in een ander gedeelte van het paleis, dat nog het karakter heeft van een middeleeuws kasteel. Het toppunt van dit museum vinden we hier, de **Camera degli Sposi**, geheel beschilderd met fresco's van Mantegna. We zien o.a. bedrieglijk echte

lederen gordijnen, een afbeelding van het hof van Ludovico II en zijn vrouw Barbara van Brandenburg, de ontmoeting van Ludovico II met zijn zoon Francesco, die na zijn benoeming tot kardinaal terugkeert en een prachtige zolderschildering, waarbij je naar de open lucht kijkt terwijl putti over de rand naar binnen kijken.

Hierna volgen nog meer mooie zalen, teveel om op te noemen. Tot slot de zaal met prachtige wandkleden, in Brussel gemaakt naar ontwerp van Rafael, met scènes uit het leven van Petrus en Paulus.

Vervolgens gaan we naar de **Sant'Andrea**, ontworpen door Alberti, op een bijzondere plaats. De Romeinse centurio Longinus is later Christen geworden. Hij ging naar Mantua met de spons van de stok voor

Christus en met aarde met bloed van Christus, die hij onder aan het kruis verzameld had. Die stopte hij in Mantua in de grond en op die plaats is rond 800 een kleine gedachteniskerk gebouwd. Deze kerk is verwoest door de Hongaren en in 1042 teruggevonden. De moeder van Mathilda van Canossa heeft hier een Benedictijner klooster laten bouwen en een kerk. Als Ludovico Gonzaga in 1459 een concilie regelt in Mantua krijgt hij

toestemming om de oude kerk te slopen en een nieuwe te laten bouwen (door Alberti). Het is een geheel nieuw soort kerk met een triomfboog met zuilen. Binnen is een

tongewelf zonder zuilen, met zijkapellen. Op Goede Vrijdag wordt het bloed van Christus getoond aan het volk. Mantegna ligt in een kapel van deze kerk begraven. We lopen even, onderweg naar Palazzo Te, de binnenplaats van **Casa Mantegna** op om een beeld te krijgen van het huis waar Mantegna woonde. Even later zijn we bij de kerk **San Sebastiano**, ook door Alberti ontworpen. Deze heeft een hoger timpanon. De grondvorm is een Grieks kruis met drie apsisen. In deze kerk staan een aantal maquettes van kerken, ontworpen door Alberti, inclusief de Sant'Andrea. In de kelder is een ruimte ter nagedachtenis van de gevallenen voor het vaderland.

Ons laatste doel van deze zeer culturele dag is **Palazzo Te**. Terwijl hij getrouwd was heeft Federico II Gonzaga dit paleis voor zijn minnares en paarden laten bouwen. Hij ging dan ook regelmatig naar zijn jachtpaleis om paard te rijden! In 1530 kreeg Federico van Karel V de hertogstitel. Giulio Romano ontwierp het paleis in laat-renaïssancestijl met trekjes van maniërisme en versierde het met fresco's. In één van de eerste kamers zien wij dit fresco. De zonnegod Apollo vertrekt en Diana komt er met haar kar aan.

In Sabbioneta zagen wij op het plafond alléén Apollo. De schilder had dit van Giulio Romano afgekeken. Ten tijde van de Renaissance heette dat niet pikken.

Hierna komen wij in de kamer van de paarden met fresco's van zijn lievelingspaarden. Op

deze foto worden boven de paarden twee werken van Hercules afgebeeld. Vervolgens komen wij in de dinerzaal. De gasten moeten hun ogen uitgekeken hebben naar een bacchantisch feest op de fresco's. De mooiste zaal was de "relaxruimte om zijn deugd te herstellen".

We eindigen in de zaal van de strijd tussen de goden en giganten.

We krijgen nu royaal de tijd om de winkel te bezoeken en iets te drinken. Hier laat Cor zijn alziend oog vallen op een boek over Giulio Romano, dat minstens 10 kg weegt. Jammer dat de bus niet voor het hotel stopt...

Olga en Ada.

Donderdag 19 mei

Vroeg op weg vanuit het mooie Parma naar Modena. Onze ervaren buschauffeur Beppe rijdt ons naar zijn stad!

Modena ligt aan de Via Emilia, een doorgaande weg die alle Romeinse steden verbond. Er heerst nu in en rond Modena een grote economische activiteit met veel luxe van goederen, kleding, auto's enz. Ook is er een rijke traditie op gastronomisch gebied. O.a. lambrusco en balsamico komen hier vandaan.

De Romeinse stad Modena (Mutina) werd door de Romeinen overgenomen van de Kelten die de stad daarvoor weer op de Etrusken hadden veroverd.

Tijdens de nasleep van de moord op Julius Caesar werd zijn achterneef Octavianus (19jr.) erfgenaam van een groot deel van zijn vermogen en kreeg bovendien de militaire machtspositie over Modena.

Consul Marcus Antonius accepteerde dit niet en zo ontstond in 43 v.Chr. de Slag bij Modena. De troepen van Octavianus behaalden de overwinning. Octavianus werd commandant van het Westelijk deel van het Romeinse Rijk. Marcus Antonius kreeg het Oostelijk deel. Na de val van het Romeinse Rijk stortte de kolonie Modena ineen. Het werd getroffen door overstromingen en werd verlaten.

San Geminiano is Modena's stadsheilige.

De heerschappij van het bisdom bloeide weer op mede door de invloedrijke familie Canossa (± 1000 n.Chr.) Zij gaven opdracht tot de bouw van de Dom door architect Campioni. Het is een van de grootste meesterwerken van Romaanse kunst in Europa en staat op de Werelderfgoedlijst! De Dom werd in 1184 door Paus Lucius III ingewijd.

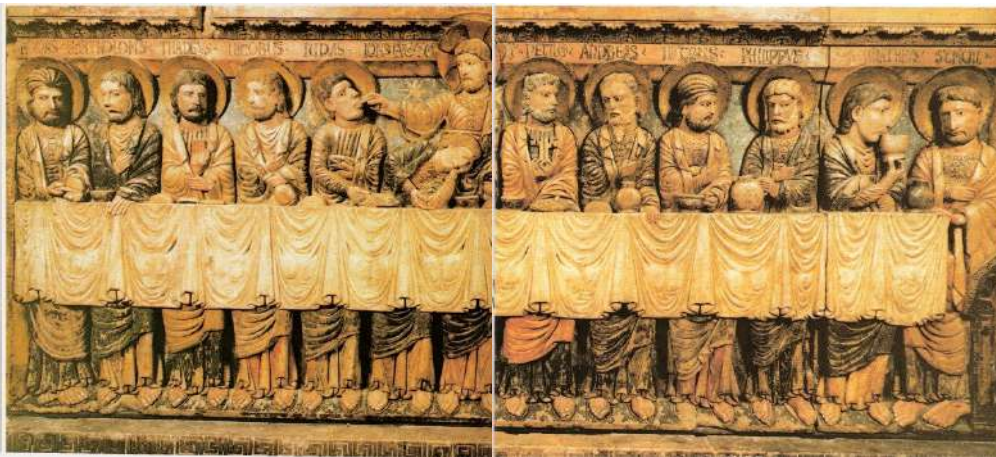
De Ghirlandina toren werd in 1319 gebouwd als stadstoren waar oorkonden van de stad werden bewaard.

Helaas zijn bij ons bezoek de Dom en de Toren onttrokken aan het zicht door (langdurige) herstelwerkzaamheden.

We staan stil bij een beeldverhaal in steen van de stadsheilige San Geminiano. Tegen de façade van de ingang van de Dom worden verhalen uitgebeeld: de schepping, de verdrijving uit het paradijs, Kaïn en Abel en de ark van Noach. Deze zijn waarschijnlijk van Wiligelmo.

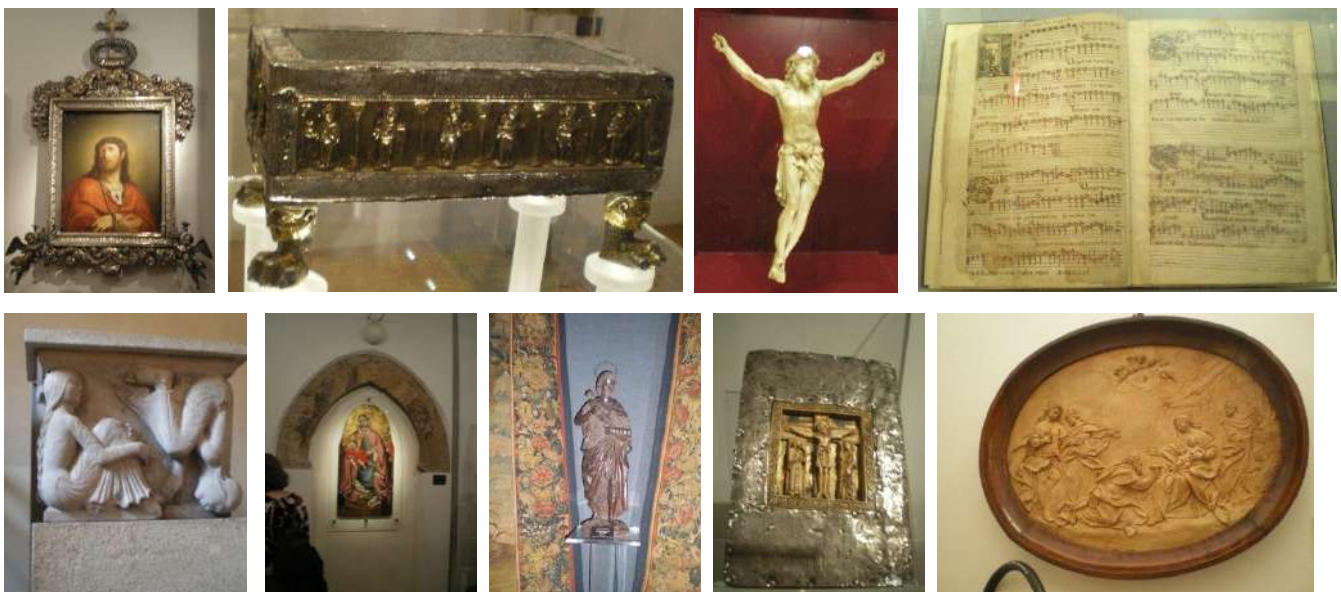
In de kerk worden we zeer aangenaam getroffen door een muziekrepetitie voor een begrafenis die later zal plaatsvinden.

We lopen stil verder om te kijken naar een "pergola" die het priesterkoor afscheidt. Deze bestaat uit een ambo met reliëfs van de vier kerkvaders en een balustrade met een reliëf van het laatste avondmaal en

het lijden van Christus van Anselmo Campione. In de crypte staat de tombe met het lichaam van San Geminiano.

We krijgen een gidswisseling en op aanwijzing van Monica bezoeken enkelen het Museo del Duomo. We zien prachtige kerkschatten en een van de eerste muziekscripten voor een vijfstemmig a cappella gezang.

Modena werd uiteindelijk een stadstaat (1150-1389). De familie d'Este heerste er van 1289 - 1306 en van 1336 - 1510.

Na een periode van eerst keizerlijke en daarna pauselijke heerschappij keerde de familie d'Este in 1598 vanuit Ferrara terug naar Modena in het Palazzo Ducale met hun kunstcollectie en bibliotheek.

De collecties werden overgebracht naar de Galleria Estense en de Biblioteca Estense. Bij het complex is een kerk gebouwd, de Sant' Agostino, die de familie d'Este heeft

gebruikt voor hun uitvaartplechtigheden. In de kerk is een bewening van Christus te zien gemaakt van terracotta door Begarelli.

Het Palazzo Ducale is nu een militaire academie. Na de lunch gaan wij naar de **Galleria Estense**.

In het lapidarium zien wij Romeinse sarcofagen o.a. van twee Apollo-priesters met vrouwen en sarcofagen die

hergebruikt zijn.

Vlak daarbij is een standbeeld van Luigi Poletti, gestorven in 1869, architect en maecenas. Na zijn dood schonk hij zijn kunstcollectie, zijn bibliotheek en een legaat aan de stad Modena. Dit legaat was bedoeld om vier studenten hier vier jaar van te laten studeren (drie jaar in Rome en één jaar in Florence of Venetië).

Om te voorkomen dat het ons gaat duizelen in de Galleria, kiest Cor een aantal schilderijen, die hij ons wil laten zien. Eerst moet hij wel nog een hindernis nemen: telkens als hij (of een van ons) ook maar een vinger uitsteekt, gaat het alarm af. Hij laat zich niet afleiden en gaat onverstoort door totdat het alarm er eindelijk mee stopt.

Wat krijgen wij te zien?

Een deel van de rijke collectie vanaf ongeveer 1300 :

Barnabo di Modena, rond 1360- 1380, schilderij in de trant van Giotto, Cosmè Tura (1430-1495), St Antonius van Padua, een indringend portret ook qua kleur, Ferrari (1505-1510), Annunciatie en Kruisiging, enkele Vlaamse Primitieven, oa. van Joos van Cleve een prachtige Maria met Anna en Christuskind (Anna te drieën), koppen van terracotta van Begarelli, Dosso Dossi (1489-1542), portret van Ercole d'Este, Nicolò d'Abate, scènes uit de Aeneas, Tintoretto, plafondversiering met afbeelding van Pyramus en Thisbe, Guido Reni (1575-1642) kruisdood en Rochus, Guercino (1591-1666) uit de tijd van de Contrareformatie, marteling van Petrus.

Na deze boeiende dag rijdt Beppe ons naar ons laatste hotel in Bologna.
Henk, Drude en Monica.

Vrijdag 20 mei.

Om negen uur verlaten we het gezellige voorhofje van hotel Il Guercino. Gealarmeerd door het avontuur van Rob en Henny van de vorige avond met tassenrovers, gaan we allemaal lichtelijk zwanger van onze buidels en portemonnees onder onze shirts (als kangoeroes) de bus in.

Bologna zo had Cor verteld is geen Florence of Rome met hun topkunst, maar de stad zelf is haar eigen kunstwerk en de arcaden zijn daar een deel van. Bologna, Felsina in de Etruskische periode, wordt wel genoemd: la rossa (de rode kleur van Po-klei of stucwerk van de huizen) la grassa (de vette) en la dotta (geleerdheid, universiteit).

Paus Julius II della Rovere liet er in 1503 zijn begerig oog op vallen. Hij trok bij verrassing met zijn leger de stad binnen en verjoeg de Bentivoglio's; alles voor "de Kerk van Rome"! Daar zijn opponenten Frankrijk en Venetië een afwachtende houding aannamen kon Julius, een "draufgänger" ongehinderd aan het hoofd van zijn troepen zomaar de stad binnen rijden. Volgens Machiavelli waren de omstandigheden en de tijd, dus het Lot, in zijn voordeel en zo kon hij het rad van Fortuna meer dan eens op de gunstige bovenkant berijden. Tenminste een, ons bekende, scherpe waarnemer was van de inname getuige: onze Erasmus! Wat hij daarbij gedacht zal hebben laat zich niet moeilijk raden...

Halverwege de Via Indipendenza stappen we uit en steken over naar de San Pietro, de eigenlijke domkerk van de stad. In de kerk zien we de eerste Bewening van Christus van vandaag, een terracotta van A. Lombardi van rond 1500. En een bronzen zittend Petrusbeeld van Arnolfo di Cambio. Zijn tenen zijn glad gepolijst door eeuwen van devote aaitjes en kusjes. Hierna wandelen we verder naar het centrum. Voor ons uit de grijze krullen van Cor als een lichtend baken onder de mooie

arcaden die zowel tegen felle zon als regen beschutten.

We bereiken nu Piazza del Nettuno met de Neptunus fontein van Giambologna. Het is interessant om dit bronzen beeld van alle kanten te bekijken. We zien Neptunus' badderende dames, Nereïden, die water spuien uit hare borstjes, Bolognese bambini wassen er hun handjes in. We genieten ook van de Italiaanse stedenbouw, grote pleinen met hoog oprijzende palazzi met biforenvensters en kantelen van zwaluwstaarten. Van buiten representatief en afhoudend, van binnen groene hoven met waterpartijtjes voor de aangename dingen van het leven.

Bij de trappen voor de **San Petronio** slaat ons de schrik wat in de benen. Politiepetten alom! Twee jaar geleden was ik ook hier en toen gold er een soort alarmfase 1 in verband met een acute dreiging van een aanslag. Met alles wat daar bij hoort: afzettingen, detectiepoortjes en fouillering. Gelukkig blijkt dit nu een vriendelijker manifestatie van de Hermandad, maar zet een Italiaan een uniformpet op, dat stelt me dan toch wat voor!

Hier wordt een groepsfoto gemaakt. De voorgevel van de kerk (nu ingepakt in doorzichtig doek) van San Petronio, de stadsheilige, in 1390 begonnen, is nooit afgewerkt. Alleen het hoofdportaal van Jacopo della Quercia is geheel met marmer bekleed. Laatgotisch-vroegrenaissance beeldhouwwerk, profetenbustes en reliëfpanelen met scènes uit Oude- en Nieuwe Testament.

Cor wijst ons op de lunet met San Petronio, naast Maria met Kind en Ambrosius. Eenmaal binnen valt het stadsgedruis van ons weg, word je vanzelf stil en ervaar je de wijding van deze hoge, gotische ruimte. Omhoog strevende pijlerbundels dragen het kruisribgewelf, de rode kleur van de pijlers blijkt een ingekraste baksteenimitatie van stuc.

De enorm grote kerk bezit drie fenomenen: 1. De meridiaan, een 66 meter lange marmeren aanduiding schuin door de kerk met inscripties. Precies om 12 uur als de zon op haar hoogste punt staat en door een opening in het gewelf van de linkerzijbeuk schijnt

konden astronomen naar gelang de hoogte van haar seizoensbaan op de Meridiaan de tijd meten en aangeven. We lezen bv Solstitium Hybernum Decembri 21, de winterzonnwende. De eerste meridiaan ontworpen door Ignacio Danti 16e eeuw, na vergroting van de kerk aangepast door Gian Domenico Cassini, 17^e eeuw.

2. Een fresco in de eerste linkerzijbeuk van Giovanni da Modena in 1420 voltooid naar de tekst van Dante's Inferno uit de Divina Comedia. En ach, daar ligt de profeet "Machomet" in canto 28 van de hel bij de scheurmakers in een beklagenswaardige positie met spartelende benen boven de afgrond van de negende hellegracht! Grimmige duivels scheuren daar de scheurmakers hun lijf open die tijdens de rondgang door de gracht weer dicht groeit, waarna de duivels opnieuw... Dit was dan twee jaar geleden in woord en beeld de steen des aanstoots voor Al Qaeda en de oorzaak van zoveel politie buiten de kerk.

3. De slinger van Foucault, de bijna magische, in steeds wisselende kringen slingerende koperen bol aan een koord. Onze "madama Regine" Eco-lezeres, legt het enthousiast uit: zo kan men de onregelmatigheid in het draaien van de aarde om haar eigen as zichtbaar maken, zonder aan astronomische waarnemingen van zon en maan te doen. Umberto Eco is professor hier aan de Universiteit.

Met het beeld van de magisch slingerende koperen bol nog op onze netvliesen gaan we haastig achter Cor aan die zich spoedt door de smalle Via del Archiginnasio, die aan én zijde geheel wordt ingenomen door de oude universiteitsgebouwen. In 1088 werd hier de eerste universiteit van Europa gesticht. Die had toen nog een kerkelijk en theologisch karakter en ging niet zozeer om het verwerven van nieuwe kennis, maar meer om het behoud van de antieke en religieuze wetenschap. Door studie van aanvankelijk alleen rechten, medicijnen en theologie werden studenten uit heel Europa (univers) voorbereid op een kerkelijke of burgerlijke functie.

Het doel van Cor is een onderdeel van die studie medicijnen: het **Teatro Anatomico**, waar studenten hun kennis "aan den lijve" op terechtgestelden konden vergroten.

Theatergewijs oplopende houten zitplaatsen voor studenten rond het marmeren "snijplankje". Een verhoogde zitplaats voor de professore, met beelden van twee "spellati" (gevilden). Vrouwe Anatomia kijkt van boven toe. Langs de wanden houten beelden van beroemde "artsen": Hippocrates van Kos, Asclepios van Epidauros en Galenus van Pergamon. De medische wetenschap ontwikkelde zich vanuit religieuze bezwering

van ziekte, het toeschrijven aan natuurlijke oorzaken van ziekte, het onderkennen van diverse lichaamssappen met hun invloed op ons temperament en lichaamsgesteldheid, tot het stellen van een onderbouwde diagnose en behandeling. Van Lourdes tot bij ons het Medisch Spectrum Twente, zo gezegd!

Cor doceert als professore met verve, bij het snijplankje en wij studiosi zitten met de knietjes netjes naast elkaar op de bankjes.

Vervolg van onze rondwandeling door de Via del Cane (hondenstraat), wat vooruitwijst op ons bezoek aan de **San Domenico**, de kerk van de Dominicanen, de honden van de Heer. Dominicus is hier in 1221 gestorven en bijgezet. Dominicus Guzman, geboren 1170 in Spanje was onderweg naar Scandinavië voor een missie en was in Zuid Frankrijk getuige van het opbloeien van het Kathaarse geloof. Hij verafschuwde dat geloof van de Manicheeërs die in God een dualistische strijd tussen de machten van het kwaad en het goede, het licht en het donker bekenden. God de Vader zagen zij, als Schepper, als de goede, Christus als kwade macht. Zij verwierpen de Christelijke verlossingsleer met de uit liefde voor de mens stervende Christus. Hij bracht hierover verslag uit bij paus Innocentius III die hem in 1206 opdraagt in het Katharengedebied te prediken. Als in 1208 een pauselijke gezant wordt gedood roept de paus op tot een kruistocht en volgt een van de zwartste bladzijden uit de kerkgeschiedenis.

Dominicus zelf was zeer geliefd bij de mensen en had een scherp oog voor de tekenen van de tijd. Hij was een kleine, vrome man, men noemde hem teder als een moeder en hard als een diamant. Na zijn dood werd zijn gebeente in een sarcofaag voor in de kerk geplaatst. Maar voor de opdringende mensen die hem wilden zien en aanraken werd de sarcofaag hoger op een voetstuk geplaatst in een zijkapel. Het is uitgegroeid tot een enorm geval met voetstuk, sarcofaag zelf en nog een deksel met beelden. De beroemde Niccolò Pisano werd er bij gehaald om de sarcofaag met marmeren reliëfs over zijn leven te voorzien. Op het deksel

Dell'Arca met engel

Michelangelo met engel

Michelangelo met knie

heeft Niccolò dell'Arca beelden geplaatst en zelfs Michelangelo is er (met o.a. engel en knie) aan te pas gekomen! We lopen even langs de achterkant van de sarcofaag en daar zijn, door een spleet in de reliekhouders, van Dominicus' schedel nog juist de doods grijnzende oog- en neuskassen te zien. Iemand zegt: dat is nou nog n's een mooie Roomse poppenkast!

Het interieur van de kerk is nogal kil en grijs van kleur, een Dominicaanse preekshuis met veel ruimte om pelgrims op te vangen. Dwalend door kapellen, koor en sacristie van het enorme complex met al die verschillende marmersoorten, lappen van schilderijen en donker houtwerk van de kerkinventaris komt het op mij over als te veel en te rijk. Ik ben blij om even in de frisse, groene kloosterhof te kunnen gaan. Cipressen, heesters, bloemen, een gazon, even weer dingen die goed en schoon op zichzelf zijn zonder symboliek en verwijzing naar iets hogers; ik haal mijn hart op. Cor zendt ons uit in groepjes voor onze vrije lunch.

Jan Smit

Wij verzamelen om 15.00 uur bij de **San Petronio**, nu voor een afspraak met de organist van deze kerk, de Nederlander Liuwe Tamminga. Hij woont al meer dan twintig jaar in Bologna; hij kwam in 1982 met een studiebeurs naar Bologna en werd na afloop van die studieperiode gevraagd als organist van de San Petronio te blijven, omdat er op dat moment juist een vacature was. Hij vertelt over beide orgels in deze kerk: het oudste orgel, rechts van het hoofdaltaar, dateert uit 1475 en is het oudste gotische orgel ter wereld. Om dit orgel is een barokke kast van steen gebouwd. Het andere orgel, dat precies aan de andere kant is gebouwd, dateert van 1596. Het was destijds

mode om met dubbele koren te zingen. Hij memoreert de rijke muziektraditie met veel trompetmuziek en de concerti grossi en vermeldt de goede akoestiek van de kerk.

Daarna speelt hij voor ons op het oudste orgel.

Wij lopen langs het beeld van mgr. Lecaro, kardinaal van deze kerk, gemaakt door Manzu. Marijke vertelt over Manzu en zijn werk, vooral over het beeld dat Manzu maakte van paus Johannes XXXIII, Roncalli. Deze paus was kapelaan in de parochiekerk van Bergamo, waar de vader van Manzu koster was.

Wij lopen nog de kerk **Santa Maria della Vita** binnen, waar wij een beweging zien van Niccola dell' Arca uit 1463, die opvalt door zeer expressieve gezichten vol emoties.

Vervolgens staat een bezoek aan de **Santo Stefano** op het programma. Het is een complex van kerken. Wij zien een achthoekig gebouw, dat gebouwd is rond een Isistempeltje uit de eerste eeuw na Christus. Het is een doopkapel geworden op initiatief van bisschop Petronius.

Dan gaan wij het complex in en zien achtereenvolgens:

- kerk van het heilig Kruis, met in de crypte de resten van de heiligen Vitalis en Agricola.
- vandaar uit lopen wij door naar de kerk van de heiligen Vitalis en Agricola, die hier vroeger begraven lagen, een gebouw uit de achtste eeuw, dat later in de elfde eeuw in Romaanse stijl is verbouwd. Cor wijst op de albasten ramen, tenminste als niet iedereen afgeleid is door het harts-tochtelijk zoenende stel!
- de kerk van het Heilig Graf, gebouwd op de resten van de Isistempel. Bisschop Petronius haalde het bassin weg en liet er een doopkapel bouwen; na zijn dood wordt het zijn grafkapel. Buitenmuur uit de vijfde eeuw.
- onder invloed van de kruistochten wordt deze kapel omgebouwd tot een kopie van de H. Grafkapel in Jeruzalem. Prachtig dat de marmeren zuilen uit de oudheid hier bewaard zijn gebleven.
- Cortile di Pilato, ook onder invloed van de kruisvaarders tot stand gekomen, een binnenplaats in romaanse stijl, met marmeren bekken en een afbeelding van de kraaiende haan, als herinnering aan het lijdensverhaal.
- Wij lopen langs een liggende Christus met gelaatstrekken, die lijken op die van de lijkwade van Turijn.
- kloostergang van de Benediktijnen uit de tiende tot twaalfde eeuw.

Hierna staat een bezoek aan de kerk van de H. **Jacobus de Meerdere** op het programma, een middeleeuwse kerk, omgebouwd tot barokkerk. Hier zijn de grafkapellen van de familie Bentivoglio. Grenzend aan deze kerk ligt het **Oratorio di Santa Cecilia**. In deze kapel zijn op verzoek van de familie Bentivoglio fresco's aangebracht door Francesco Francia, Lorenzo Costa en leerlingen over het leven van Cecilia (1505-1506).

Hierna kunnen wij naar een terrasje: Cors taak zit erop!

Monica

Een gedeelte van de groep gaat terug naar het hotel om 's avonds met taxi's naar Antico

ristorante Benso in het voormalige getto te gaan. Hier vindt ons "laatste avondmaal" plaats. We krijgen vooraf een visschotel met mosselen, daarna tagliatelle met vis. Er wordt aan het bedienend personeel een seintje gegeven dat er even gepauzeerd moet worden. Pieter Bijlard houdt een toespraak en maant tot stilte met het gebaar dat wij in Sabbioneta zagen van hertog Vespasianus (niet te hoog want dan

wordt het de Hitlergroet). Hij memoreert uitspraken van Cor, zoals die over de salamander. "Wat hem ontbreekt, kwelt mij". Dan wordt het boek van Giulio Romano overhandigd en een envelop met inhoud opdat Cor Mieke kan trakteren, omdat zij hem een week heeft moeten missen.

Olga.

Zaterdag 21 mei.

Omdat Cornelius ook deze reis (weer) van plan was om een nieuw linnen pak aan te schaffen, vermeldt het programma voor deze zaterdagochtend: "géén programma". Gelukkig wel wat suggesties, maar in de loop van de week maakt zich toch wel enige ongerustheid van het reisgezelschap meester, hoe deze leidingloze ochtend dan wel in te vullen? Uiteindelijk gaan wij niet op reis voor de oude kunst op zich, maar uitsluitend voor de manier, waarop Cor daar ter plaatse over vertelt. Zo gaan wij ook niet op reis voor de mooie natuur, maar wel voor de verhalen van Cor over de veldslagen en berovingen, die zich in die natuur hebben afgespeeld. Evenmin gaan wij op reis voor het lekkere eten, maar alleen voor het blijde gezicht van Cor, als hij weer aan tafel kan aanschuiven. Dus wat aan te vangen met een ochtend zonder Cor?

Op het moment, dat de ongerustheid in wanhoop dreigt over te gaan, dient zich plotsklaps een briljante oplossing aan in de persoon van "Jan Smit". Jan is een groot Bologna- en kunstkenner en dat laatste beperkt zich niet tot de oude kunst alleen, naar

later blijkt.

In het programma staan wat suggesties

1. de Pinacoteca Nazionale Bologna,
2. Museo Giorgio Morandi.

In de Pinacoteca worden we overvallen door een overdaad aan oude kunst, teveel om op te noemen en ook veel te veel om te bevatten en te onthouden. Het begint met

meesters uit de 14^e eeuw zoals 4x een Antonius Abt van **Vitale da Bologna**, om maar dicht bij huis te blijven. Verder veel werk van andere ons evenmin bekende grootheden als Lippo di

Dalmasio, Tamaso da Modena en Jacopo di Paolo. Vervolgens een polittico (= veelluik) van Simone di Filippo en een fraai vijfluik van **Giotto** met van links naar rechts :

H. Petrus met sleutels, Engel Gabriël, Maria met kind, H. Michaël met draak, H. Paulus met zwaard.

Daarna blijven we lang stilstaan bij een heel oude (ca. 1265) Crocefisso van Rinaldo di Ranuccio en een laatste

avondmaal van Andrea di Bartolo (ca. 1420), beide werkelijk prachtig, prachtig, prachtig. Ook de lekkere murmelmond van St. Bernardus van Siëna (werk van Giovanni da Modena) hoeven we vanochtend niet te missen. We zien een hele zaal met (beschadigde) fresco's, o.a. uit het leven van Cecilia, een beetje in de stijl van Giotto en veel van Raibolini, genoemd "il **Francia**" (rond 1500).

Het klapstuk is natuurlijk de grote zaal met recht tegenover elkaar een grote Perugino en een grote Rafaël : we kunnen de "mondjes" zo perfect met elkaar vergelijken!

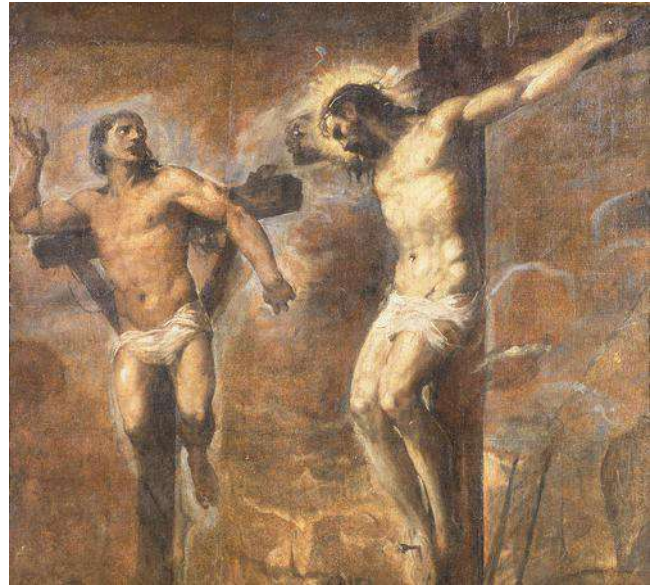

De tijd dringt, maar in een zijruimte nog gauw een prachtige **Titiaan** (Christus en de goede moordenaar) naast een Tintoretto (Maria ontmoet Elisabeth) meegepikt. We rennen het museum uit, op weg naar een terras en ik realiseer me, toch nog de zaal met de Carracci's gemist te hebben.

Oei, maar Carla, Harry, Loes en Nicolien zagen ze gelukkig wél.

Het zonovergoten terras biedt heerlijke cappuccino en is fraai gelegen op de Piazza Guiseppe Verdi, recht tegenover het grote theater van Bologna.

En daar zagen we 't hangen: het spandoek, de banier, in volle breedte over het gehele theater:

"Un popolo senza teatro, eun popolo morto"

Een hele wijze les, vooral voor "onze eigen" staatssecretaris Halbe Zijlstra! Het kost ons de nodige moeite Marijke (Scheffers) ervan te weerhouden naar boven te klimmen om het doek naar het Binnenhof mee te sleuren.

De kolossale trappenpartij als "op"gang naar het Museo Morandi dwingt ons tot een krachtsinspanning van jewelste. Als we ons langs en door twee groepen fotograferende bruiloftsgasten eindelijk naar boven hebben gewerkt is een korte rustpauze, alvorens het museum te betreden, meer dan welkom. Zo kunnen we in de indrukwekkende bovenhal de daar aanwezige enorme panelen, beschilderd met taferelen uit de plaatselijke geschiedenis van meer dan 1000 jaar geleden, even rustig op ons in laten werken.

Het Museo Morandi is een verhaal apart. We worden meteen bij binnenkomst geconfronteerd met prachtige, verfijnde etsen; Jan en Marijke steken onmiddellijk van wal en leggen ons de twee methodes van etsen helder uit: "het is nog niet zo eenvoudig om die dunne lijntjes te trekken met de goede dikte en op de juiste plaats". Morandi, Professore in de grafische kunsten (1890 - 1964) bestudeerde daartoe dan ook uitgebreid beroemdheden zoals Piero della Francesca, Masaccio en de school van Ferrara.

In de volgende zaal is een dubbelexpositie te bewonderen van werken van Giorgio Morandi en Wayne Thiebaud. Hun olio su tela (olie op doek) hangen naast en door elkaar; wat een enorm verschil tussen die twee!, maar allebei even prachtig. Jan Smit: "Als je een dergelijke zaal binnenkomt, dan denk je eerst even "wat is dit, wat moet ik hiermee, dit is toch maar zó, zó?". Maar als je langer kijkt, dan word je er steeds meer ingezogen, hoe meer de wereld om je heen wegvalt". En inderdaad het is zo.

In de overige zalen verder alleen maar Morandi's, vooral zogenaamde paesaggio's (landschappen in olieverf of aquarel).

Daar valt veel over te vertellen, we hangen aan Jan's lippen. De paesaggio's worden steeds abstracter, maar Jan maakt alles heel concreet voor zijn gehoor. We eindigen tenslotte heel toepasselijk bij een "Natura Morta", de laatste Morandi van vlak voor zijn dood in 1964. Morandi is in trek, want langzamerhand melden zich ook vele andere leden van ons reisgezelschap, die een ander programma hadden gekozen. Pieter ziet het wel zitten, zo'n rijtje Morandi's aan een wandje bij hem thuis. Tenslotte wordt ook Cor (wie is dat ook alweer?) waargenomen; hij laat zich rustig nog eens helemaal apart rondleiden door Jan Smit.

De slotlunch in ristorante La Capriata onder de rook van de S. Stefano is op niveau, zowel qua ambiance als culinair. Kortom, een waardig afscheid met slechts één groot manco: Regine is spoorloos! Ze arriveert een kwartier voor tijd, heeft nóg een modern museum bezocht en nog extra gewinkeld ook, maar "ze ziet er toch gelukkig uit", althans volgens Onno.

De bus naar het vliegveld is net groot genoeg, maar we zitten als haringen in een ton en het is nog even heel erg heet; maar goed dat we inmiddels zo aan elkaar gewend zijn geraakt!

Inchecken, bagagecontrole, het verloopt allemaal vlot en vlekkeloos, nog even één dubbele espresso op Italiaanse bodem en we zijn, voordat we er erg in hebben, allemaal alweer thuis.

Jan Buijs

SLOTWOORD

In vergelijking tot de kunstexplosies, waarmee je in Rome, Florence, Siëna, Venetië of Napels wordt gebombardeerd, zou het bij deze reis toch wel wat bescheidener aan toe gaan. Zo waren althans in het algemeen de verwachtingen vooraf. Bovendien zou deze toch veel meer op het noordelijke Europa georiënteerde Milanese regio vast veel minder verrassingen in petto hebben dan de verre en duistere oorden aan gene zijde van de hoge Apennijnen?

Echter, deze op hersenschimmen gebaseerde veronderstellingen werden volledig door de werkelijkheid gelogenstraf en wel in zéér positieve zin.

Vanaf de eerste tiramisu als slotakkoord van het startdiner in Milaan tot de laatste tiramisu als afsluiting van het afscheidsdiner in Bologna was deze reis werkelijk één groot festijn van kunst en cultuur. Kunst en cultuur in vele stromingen, vormen en gedaanten: klassieke oudheid, renaissance, barok en modern.

Tussen de verpletterende indruk, die de Certosa di Pavia de eerste middag op ons maakte en het weldadig luxe gevoel, dat de rijke stad Bologna ons tenslotte gaf, serveerde onze onvolprezen reisleader ons een aantal juweeltjes van kunst en cultuur, om je vingers bij af te likken. Zorgvuldig uitgekozen, goed gedoseerd, zeer afwisselend en alle met een verbijsterend interessant historisch verhaal, vaak rijk gelardeerd met vele anekdotes. Zo hoorden we van hertog Federico van het Palazzo Te, die zo dol was op zijn paarden en zijn vriendinnetje, twee hobby's, die hij aardig wist te combineren: "Vrouw, ik ga even een rondje rijden". Óf bij het schilderij van Tintoretto in Modena: Cor over de god Pan, die een mooie slapende vrouw ontdekt: "Hij (Pan) fluit niet, maar zij wordt wél wakker!"

Ja, Cor kiest zijn woorden meestal zéér zorgvuldig en overspoelt ons, in stad en bus, met de lokale geschiedenis, die er toe doet en de situatie duidelijk maakt voor zowel nieuwkomer als voor oudgediende.

En zo geraakten wij in de loop van de week langzaam aan volledig verzadigd, niet beter samen te vatten dan door de woorden uitgesproken tijdens de laatste borrel op het terras in Bologna: "Nu is jouw hoofd leeg, Cor, maar zitten onze hoofden overvol".

Ook in culinair opzicht overtrof deze reis de stoutste verwachtingen. Door de grote afwisseling in mooie gerechten was het bekende Italiaanse patroon vaak nauwelijks herkenbaar. De wijn kon soms wel eens wat minder "landelijk", maar na het echec in de Leon d'Oro te Parma (de gezusters Specht zaten ondertussen nota bene geduldig op ons te wachten) ging ook dat gerecht met sprongen vooruit en bereikte in Bologna zelfs een niveau van ongekeerde hoogte, althans voor die prijs.

Kortom: "een overweldigende reis" als ik Pieter uit zijn mooie bedankspeech mag citeren.

Overweldigend vanaf het voetbalfeest in Milaan tot de 23 km overdekte passages in het mooie Bologna.

Bologna, la Grassa
Cornelius, il Lungo,
Bologna, la Rossa,
Cornelius, il Grigio,
Bologna, la Dotta.
Cornelius, il Dotto,
om andere kwalificaties,
die mij werden aangereikt,
toch maar liever onvermeld te laten.

en dat allemaal onder leiding van ene heer

Jan Buijs

Deelnemers:

Ada Blanken

071 5153846 famblanken@hotmail.com

Loes Bik

071 5761476 L.-Kok@kpnplanet.nl

Jan Buijs

071 5418078 jambuijs@ziggo.nl

Marianne en
Pieter Bijlard

070 5110153 pieterbijlard@orange.nl

Thoma en Otto
de Boer

070 5177560 otboer@wxs.nl

Ineke de Boer

070 5112289 inekekeus@yahoo.com

Carla en Harry
Delemarre

071 5213610 hdelemarre@hotmail.com

Henny en
RobDonker

070 5117264 mpjdonker@ziggo.nl

Elly Dorsman

010 4048676 edorsman@xs4all.nl

Ina Ensing

070 3282193 j.a.ensing@ziggo.nl

Catrien Helders

071 5894693 c.helders@tele2.nl

Regine Rosink		06 14745071	regine_rosink@yahoo.com
Marijke Scheffers		071 5765059	m.j.j.scheffers@zonnet.nl
Jan Smit		0544 481281	wesmit@xs4all.nl
Olga Verlinden		070 5116577	olgaverlinden@gmail.com
Nicoline van der Vloed		06 34335498	njvdv@casema.nl
Drude en Henk Wamsteker		070 5177352	drhwam@hetnet.nl
Nella en Onno Wansink		070 5141100	nellawa@xs4all.nl
Angenies Wolfsbergen		070 5117937	angenies.wolfsbergen@gmail.com
Monica Wolters		071 5154896	mwolterspoelhekke@hotmail.com
Els Wouterlood		070 3506751	e.m.wouterlood@kpnplanet.nl
Tira Zetteler		070 5119756	tirazetteler@hotmail.com

De foto's van dit verslag zijn aangeleverd door Ada, Drude, Henny, Marijke, Nicoline en Olga.